

VI

OPERACIJE U SRBIJI

Istupanje Rumunije iz Trojnog pakta (24. avgusta) i predstojeće istupanje Bugarske stavili su nemačke jedinice na istočnom frontu, posebno na Balkanu, u vrlo tešku strategijsku situaciju: raspoložive snage nisu bile u stanju da spreče uspešno nadiranje južnog krila III ukrajinskog fronta Crvene armije prema granicama Jugoslavije i Bugarske, niti da zaustave prodor Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju. Zbog toga su one, da bi obezbedile povlačenje grupe armija »E« iz Grčke preko Niša i Beograda na sever, preduzele mere da na istočnim granicama Srbije i Makedonije obrazuju front i povežu ga s južnim krilom nemačkog istočnog fronta u Rumuniji i sa grupom armija »E« u Grčkoj. Prema planu nemačke Vrhovne komande, deo tog novog fronta, na liniji Đerdap — Skoplje — severna Albanija, imale su poseti jedinice grupe armija »E«, a od Đerdapa do Lugoša³⁵⁸ delovi 2. oklopne armije koja je i dalje osiguravala jadransku obalu.

Da bi zadržali dalje nadiranje trupa Crvene armije i time stvorili vreme za prikupljanje jačih snaga u istočnoj Srbiji, Nemci su krajem avgusta hitno uputili 1. brdsku diviziju iz Crne Gore u Niš i, zatim, prema Dunavu da zatvori jugoslovensku granicu od Zaječara do Donjeg Milanovca. Iz Crne Gore, preko Sumadije, krenula je u rejon Niša i 7. SS divizija. Pored toga, 4. SS motorizovana policijska divizija i 18. policijski puk upućeni su početkom septembra u Vršac, a Komandi grupe armija »E« naređeno je da odmah izvrši pripreme za povlačenje.

Krajem avgusta, kad je počelo povlačenje bugarskog 1. okupacionog korpusa, u unutrašnjosti Srbije nije bilo znatnijih okupatorskih trupa. Delovi nemačkih policijskih pukova i kvislinške formacije našli su se tada u teškoj situaciji. Zbog toga je Draža Mihailović, da bi sprečio prodor 1. proleterskog i 12. korpusa kroz zapadnu Srbiju i Sumadiju, 1. septembra naredio

³⁵⁸ Mesto u Rumuniji, oko 53 km istočno od Temišvara.

opštu mobilizaciju³⁵⁹ i otpočeo koncentraciju jačih snaga u zapadnoj Srbiji. Četvrtu grupu jurišnih korpusa uputio je s prostorije Kruševac — Trstenik ka Čačku i Užicu, a u dolini Zapadne Morave zadržao ojačanu Rasinsko-topličku grupu korpusa. Međutim, i ti poslednji pokušaji neprijatelja nisu mogli da spreče prodor jakih snaga NOVJ kroz zapadnu Srbiju, ka Beogradu.

Vrhovni komandant NOV i POJ izdao je 17. avgusta opštu direktivu za rušenje komunikacija da bi se ometala pregrupacija nemačkih snaga koje treba da obrazuju novi front na istočnim granicama Srbije. To je trebalo izvesti po određenom planu, i u saglasnosti sa dejstvom savezničkog vazduhoplovstva, naročito u vremenu od 1. do 7. septembra. Osim toga, u direktivi komandantima Glavnog štaba Srbije i Operativne grupe divizija od 19. avgusta, on je istakao da je glavni zadatak snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji da razbiju okupatorsko-nedićevsku vlast, organizuju nove jedinice i pomognu uspostavljanje revolucionarne narodne vlasti. U vezi s tim trebalo je na planinama Tari, Zlatiboru i Kopaoniku i u Toplici stvoriti čvrste baze i postepeno ih širiti dok se ne obuhvati čitava Srbija.

Na osnovu tog plana, Vrhovni štab je teritoriju Srbije, s obzirom na važnost pojedinih krajeva, podelio na operativne sektore i naredio da 23. i 25. divizija dejstvuju u istočnoj Srbiji, 22. divizija između Južne Morave, Nišave, jugoslovensko-bugar-ske granice i Pčinje (vlasinski sektor), da 2. proleterska i 24. divizija dejstvuju između Ibra, Zapadne i Južne Morave (ibarsko-moravski sektor), da 12. korpus posedne položaje severno od linije Jadar — gornji tok Kolubare (posavski sektor) i da 1. proleterski korpus³⁶⁰ prodre u rejon Suvobora (suvoborski sektor). Za 6. proletersku diviziju se predviđalo da se zadrži na Zlatiboru i Tari i poveže sa 37. divizijom na sektoru Nova Varoš — Ivanjica. Uz to bi na svakom od predviđenih sektora dejstvovali i partizanski odredi. Operativna grupa divizija, pošto se popuni ljudstvom u Toplici, imala je da krene ka Rudniku, Suvoboru i Maljenu. Prema sugestiji Vrhovnog komandanta NOV i POJ trebalo je da dve divizije izvrše prodor preko Zapadne Morave (između Čačka i Požege), a jedna preko Ibra i Zapadne Morave ka Maljenu.

Imajući u vidu predstojeći prodor 1. proleterskog korpusa preko Zlatibora, komandant Operativne grupe divi-

³⁵⁹ proglas o mobilizaciji naišao je na slab odziv stanovništva.

³⁶⁰ Bilo je određeno da u sastav 1. proleterskog korpusa, pored 1. proleterske divizije, uđe Operativna grupa divizija, s tim što bi umesto 2. proleterske divizije, koja je stavljena pod komandu Glavnog štaba Srbije, ušla 21. divizija.

zija, posle sastanka s komandantom Glavnog štaba Srbije, predložio je 26. avgusta Vrhovnom komandantu da Operativna grupa krene s Kopaonika preko Ibra (između Raške i Kraljeva), pravcem Čemerna — Jelica — Kablar — Suvobor, s tim da se jedna divizija zadrži u Dragačevu, jedna da posedne Kablar, a jedna da izbije na Maljen i Suvobor; 37. divizija bi ostala na sektoru Javor — Ivanjica, 1. proleterska divizija na sektoru Bajina Bašta — Povlen, a 6. proleterska divizija na sektoru Šargan — Zlatibor. Po ovladivanju pomenutim područjem pristupilo bi se rušenju komunikacije Čačak — Višegrad i uništenju neprijateljskih garnizona u Užicu i Požegi. U Šumadiju bi se uputili lakopokretni bataljoni i brigade. S obzirom na jake neprijateljske snage u Trsteniku i Kruševcu, komandant Operativne grupe smatrao je da bi slanje jedne divizije preko Zapadne Morave u Sumadiju bilo vrlo riskantno.

Međutim, Vrhovni komandant NOV i POJ hteo je da u zapadnoj Srbiji i Šumadiji što pre ostvari objedinjeno dejstvo svih snaga koje prodru na tu teritoriju, a zatim da se nastavi nadiranje ka Beogradu, pa je 28. avgusta upozorio komandanta Operativne grupe divizija na sledeće:

»... Pretstoji povlačenje Bugara iz Srbije. Može se očekivati skoro ostvarenje veze sa Rusima na našim istočnim granicama. Nastaje demoralizacija kod četnika i nedićevaca. Nemci će biti zauzeti na sve strane. Brzo će se razvijati događaji, što zahteva vaš brz rad i manevar trupama. Krvarenje i gubljenje vremena oko nekog utvrđenog gradića nije rentabilno. Za nas je važno dobiti pozicije na terenu, ukoliko šire utoliko bolje. Sada je bitno ovladati strategiskom gredom Rudnik — Suvobor — Sokolska Planina — Cer, iz razloga: razbijanje osnovnih četničko-nedićevskih snaga, brže nadiranje ka Šumadiji i Beogradu, dobijanje sigurnih oslonaca za naše trupe, stvaranje uslova za novu mobilizaciju, dobijanje vojničkog i političkog efekta. Možda već od sada treba tražiti način da se neke lake udarne jedinice ubace u šumadijsku i beogradsku operativnu zonu, radi razvlačenja neprijateljskih snaga i stvaranja mobilizacijskih centara. Grupisanje i zadržavanje jakih snaga na Zapadnoj Moravi opasno je i nerentabilno. Taj grkljan je važan za neprijatelja i on će ga žestoko braniti. Dakle, na sektoru Rudnik — Suvobor — Povlen u prvo vreme treba izbiti bar s tri divizije, pa se postepeno širiti k istoku i zapadu, uvodeći nove snage koje će dolaziti s juga. Prelaskom k severu porušiti

prugu i videti reakciju neprijatelja. Lekić³⁶¹ će kasnije stići i on će poći direktno na svoj sektor. Slažem se sa vašim pravcem kretanja za gro snaga. Ostajemo pri mišljenju da preko Zapadne Morave, istočno od Čačka, treba uputiti prema Rudniku pokretne i dobro vođene brigade, da bi se neprijatelj razvukao na širem prostoru. Naravno, mi vam ostavljamo određene ruke da radite prema vašoj oceni situacije, u duhu ove naše direktive. Na jugu Balkana nalazi se još šest nemačkih divizija.«³⁶²

Pored toga, prema planu Vrhovnog komandanta, jedinice Glavnog štaba Srbije imale su delom snaga da dejstvuju ka južnoj a delom snaga ka istočnoj Srbiji, dolinom Timoka prema Dunavu i zatim ka Velikoj Moravi. Prema tome, osnovni cilj Vrhovnog komandanta bio je: dejstvovati ofanzivno, smelo i energično na svim operativnim područjima Srbije, usmeravajući težište operacija ka Šumadiji i Beogradu, a aktivnim dejstvima pomoćnih snaga obuhvatiti celu istočnu i južnu Srbiju.

Radi ostvarenja ovog cilja, komandant Glavnog štaba Srbije,³⁶³ komandant Operativne grupe divizija³⁶⁴ (koji je 31. avgusta postavljen za komandanta 1. proleterskog korpusa) i član Vrhovnog štaba NOV i POJ³⁶⁵ odlučili su 1. septembra da sa srpskim divizijama dejstvuju u istočnoj Srbiji i dolini Južne Morave a sa Operativnom grupom divizija preduzmu nadiranje preko Ibra i Čemerne ka Suvoboru.

Početkom septembra je Vrhovni komandant NOV i POJ, na osnovu svestrane analize događaja, doneo konačnu odluku: 1. proleterski i 12. korpus iz zapadne Srbije i Operativna grupa divizija iz Toplice postepeno nadiru ka Beogradu, za to vreme jedan deo srpskih snaga prodire ka istočnoj Srbiji radi uspostavljanja veze s jedinicama Crvene armije i sadejstva pri njihovom forsiranju Dunava, posle čega se orijentiše ka Beogradu, a drugi deo dejstvuje u dolini Južne Morave.

Prema ovoj odluci, 12. korpus je imao da ovlada grebenima Povlena i Medvednika, potom preko Cera prodre u Mačvu i Posavinu, 1. proleterski korpus da izbiče sa Zlatibora na Maljen i Suvobor i zauzme Valjevo i Lajkovač, a Operativna grupa divizija da prodre s Kopaonika u Šumadiju, pravcem Jelica — Čačak — Gornji Milanovac — Rudnik. Na taj bi se način, po prelazu još i 11. i 28. divizije, u zapadnoj Srbiji i

³⁶¹ Danilo Lekić, komandant 12. korpusa.

³⁶² Arhiv VII, k. 372, br. reg. 3'2.

³⁶³ Koča Popović.

³⁶⁴ Peko Dapčević.

³⁶⁵ sreten Zujović.

"Šumadiji grupisale jače snage Narodnooslobodilačke vojske i stvorili povoljni operativni uslovi za dalje uspešno nadiranje ka Beogradu.

Istovremeno, po naređenju Glavnog štaba Srbije, 2. proleterska divizija treba da u Župi sadejstvuje Operativnoj grupi divizija dok ova ne ode s tog terena, a zatim se postavlja na prostoriju Kruševac — Stalać radi dejstva na ove garnizone i na komunikacije u dolini Zapadne i Južne Morave; 23. i 25. divizija da izvrše prodor u istočnu Srbiju, izbiju na Dunav i uspostave vezu s Crvenom armijom, a potom da prodru ka Velikoj Moravi i Beogradu; 22. i 24. divizija da dejstvuje u dolini Južne Morave.

Operacije 1. proleterskog i 12. korpusa Želeći da spreče prodor snaga NOVJ ka dolini Zapadne Morave i te snage odbace prema Uvcu, Nemci su, sa bugarskim okupacionim trupama i četnicima, preduzeli novi napad protiv 1. proleterske divizije koja je već bila izbila pred Palisat na Zlatiboru. Prema dobijenim zadacima, s Palisata su delovi 24. bugarske divizije imali da napadaju pravcem Smiljanski zakos — Čigota, uz istovremeno nastupanje 14. puka 7. SS divizije iz Vardišta i dva bataljona puka »Brandenburg«, s četnicima Zlatiborskog korpusa, iz Kokinog Broda.

Da bi izvukao neprijatelja iz utvrđenog Palisata, Štab 1. proleterske divizije donosi odluku da na početku napada povuče svoju 1. brigadu prema grebenu Čigote, a da za to vreme ostale njegove snage napadnu i zauzmu Palisat, Čajetinu, Rožanstvo, Kraljeve Vode (Partizanske Vode) i onespособe prugu Užice — Višegrad (skica br. 18).

Napad neprijatelja otpočeo je 24. avgusta. U prvo vreme išlo je prema predviđenom planu. Ali čim su osetile nameru 1. proleterske divizije, bugarske jedinice su istog dana prekinule nastupanje za 1. proleterskom brigadom i naglo odstupile prema Palisatu. Tom prilikom, nastupajući za neprijateljem, jedinice 1. proleterske divizije zauzele su Čajetinu i izbile na Palisat. Ali ovaj, zbog solidno izgrađenih prepreka i dobro organizovanog sistema vatre, nisu uspele da zauzmu. S obzirom na to da je neprijatelj u toku dana pretrpeo velike gubitke, Štab divizije, na predlog štabova brigada, naredio je da se noću 24/25. avgusta ponovi napad na Palisat. Ali, uprkos žestokim borbama koje su se produžile i sutradan, Palisat nije ni tada zauzet. U toku dana odbijena je intervencija Bugara kod Kneževića i zauzeto je Rožanstvo, dok su manji delovi 1. divizije držali neprijatelja na Palisatu pod stalnom vatrom. Za ovo vreme porušena je i pruga Užice — Višegrad na odseku železnička stanica Šargan — Kremna.

Zadržavanje 1. proleterske divizije na Zlatiboru nije bilo u duhu postojećih naređenja, pa je Vrhovni štab 25. avgusta naveče to zamerio Stabu divizije, podsetivši ga na glavni zadatak — prodiranje na sever. Smatrajući da Palisat treba zauzeti radi daljeg prodora prema Đetinji i Zapadnoj Moravi, Stab divizije donosi odluku da ga noću 25/26. avgusta ponovo napadne. Posle žestokih borbi koje su trajale celu noć, bugarske jedinice su ujutru pružale otpor još samo iz dve utvrđene zgrade. Ali je u tom odsudnom momentu jedan bataljon bugarskog 61. puka uspeo da se probije na Palisat i pojača neprijateljski garnizon. Zbog toga je Stab divizije odustao od napada i povukao svoje jedinice u Sirogojno, na Borovu Glavu i na greben Čigote. Sutradan, 27. avgusta, bugarske jedinice su, u vezi s odlukom o opštem povlačenju iz Srbije, napustile Palisat i tako otvorile put za nesmetano nadiranje 1. proleterske divizije prema Đetinji i Zapadnoj Moravi. Nije, dakle, bilo opravdano angažovanje 1. proleterske divizije u borbi za Palisat. Iako je nanela neprijatelju velike gubitke, ona je i sama pretrpela osetne gubitke, smanjila svoju udarnu snagu i izgubila u vremenu koje je bilo dragoceno za dalji uspešan prodor na sever.

Kada su se delovi bugarske 24. divizije povukli sa Zlatibora, Stab 1. proleterske divizije uputio je 13. proletersku brigadu preko Palisata prema Užicu, 1. proletersku brigadu prema Kremnama da zatvori pravac Užice — Višegrad, 3. proletersku brigadu prema Požegi da onemogući komunikaciju i zatvori pravac Užice — Cačak, dok je 8. brigada 37. divizije zadržana u rejonu sela Mokre Gore. Nadirući određenim pravcem, 3. proleterska brigada je na Gradini (10 km jugozapadno od Požege) razbila Požešku četničku brigadu i 1. septembra oslobodila Požegu. Za to vreme je 6. proleterska divizija preuzela položaje 37. divizije na levoj obali Moravice u rejonu Požege i Arilja, dok je ova divizija prebačena na severozapadne padine Zlatibora, prema komunikaciji Vardište — Priboj, i u rejon Radojinje, da zatvori pravac Užice — Nova Varoš. Tako su jedinice 1. proleterskog korpusa izbile 4. septembra na liniju Arilje — Požega — Oriovac (južno od Užica) — Šljivovica — Kremna — Mokra Gora, a manji delovi prema Dubu i Bajinoj Bašti.

Posle povlačenja jedinica bugarske 24. divizije iz Užica i Požege i iz doline Zapadne Morave, Nemci su, da bi sprečili dalji prodor 1. proleterskog korpusa, prikupili u zapadnoj Srbiji dosta jake četničke snage. Na prostoriju Povlen — Medvednik — Krupanj — Drina stigla je četnička 4. grupa jurišnih korpusa. Severno od Požege i Užica nalazili su se Užički, Čačanski, Požeški, Sumadijski, Smederevski i Valjevski četnički

korpus. Zlatiborski korpus prikupljao se na Tari.³⁰⁶ Pored ovih četničkih snaga, u Čačku se nalazio 3. bataljon 1. policijskog puka, a u Valjevu 2. bataljon 2. policijskog puka i 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U to vreme, u pokretu ka Sumadiji, stigao je u Požegu, preko Nove Varoši i Arilja, 2. puk »Brandenburg« i krenuo prema Čačku, dok je 14. puk 7. SS divizije upućen iz Priboja prema Višegradu, a zatim ka Užicu i Čačku.

Na predlog Štaba 1. proleterskog korpusa, Vrhovni štab NOV i POJ odlučio je da ovaj korpus produži dejstva severno od komunikacije Požega — Vardište, i to 1. proleterska divizija zapadno a 6. proleterska divizija istočno od pravca Užice — Valjevo. Četnici Požeškog korpusa preduhitrili su, međutim, 1. proleterski korpus i već 5. septembra napali Požegu, oko koje su se razvile žestoke borbe. Zahvaljujući uspešnom protivnapadu 3. proleterske brigade 1. proleterske divizije, četnici su odbačeni od Požege i od Kosjerića. Ali su jake snage četnika iz Papratišta napale delove 6. proleterske divizije na položajima kod Tabanovića i Donjeg Dobrinja i, uz pomoć Nemaca iz Čačka, 6. septembra ponovo zauzele Požegu. Zbog toga se i 3. proleterska brigada 1. proleterske divizije morala povući iz Kosjerića. Četnici su težište svojih dejstava prebacili zapadno od komunikacije Užice — Valjevo, u rejon Jelove gore.

U ovakvoj situaciji intervenisao je i Vrhovni štab naredivši 1. proleterskom korpusu da 6. proletersku diviziju pomeri na levo krilo korpusnog rasporeda i razbije četnike, a zatim sa 12. korpusom nastavi nadiranje na sever. U duhu ovog naredjenja, Stab 1. proleterskog korpusa je noću 6/7. septembra prebacio 6. proletersku diviziju u rejon Zaglavka (severozapadno od Užica), a 8. brigadu 1. proleterske divizije¹⁶⁷ prikupio jugozapadno od Užica, u rejonu Šljivovice, i već 9. septembra napao četnike koji su se bili grupisali na prostorijski Jelova gora — Karan — Kosjerići — Varda — Crni vrh. U žestokim borbama četnici su bili razbijeni i prisiljeni da se u neredu povuku prema Suvoboru i Maljenu. Želeći da iskoristi postignuti uspeh i onemogućiti organizaciju neprijateljske odbrane na Maljenu, Stab 1. proleterskog korpusa je noću 9/10. septembra izvršio pregrupaciju svojih snaga. Sutradan je otpočelo nastupanje opštim pravcem Kosjerići — Tometino Polje — Ravna gora Prva proleterska divizija imala je da nadire prema Maljenu, Ravnoj gori i Suvoboru, a 6. proleterska divizija da izvrši širi obuhvat preko zapadnih padina Maljena radi dejstva u bok i pozadinu neprijatelja.

³⁰⁶ Ukupna jačina četnika iznosila je oko 9.000 ljudi.

³⁶⁷ Po odluci Vrhovnog štaba, 8. brigada je 6. septembra definitivno ušla u sastav 1. proleterske divizije.

Odbacivši četnike iz sela Skakavaca, a zatim iz Tometinog Polja, 1. proleterska divizija izbila je na područje Maljena, a sutradan, 11. septembra, produžila nadiranje pravcem Maljen — Struganik — Mionica. Istovremeno je 6. proleterska divizija, probijajući se preko Bukova, obišla neprijateljsko desno krilo i izbila do sela Briježda na severnim padinama Maljena. Zbog ovakvog manevra, četnici su posle kraćeg otpora napustili položaje i povukli se na levu obalu Kolubare, ostavljajući velik ratni plen i arhivu svoje Vrhovne komande. Nastavljajući nadiranje s Maljena i Suvobora, 1. proleterska divizija izbila je do 13. septembra na Kolubaru a 6. proleterska divizija na južne prilaze Valjevu.

Ne uspevši da spreče prodor 1. proleterskog korpusa na sever, četnici su izgubili i poslednju nadu u mogućnost očuvanja svojih pozicija u Srbiji.

Uporedo sa prodorom 1. proleterskog korpusa preko Maljena i Suvobora, 11. septembra je otpočelo nadiranje na sever i 12. korpusa, koji se s Tare već bio prebacio u rejon Glavačića (istočno od Rogačice). Kako na pravcu prodora nije bilo jačih neprijateljskih snaga, jer su se glavne snage četničke 4. grupe jurišnih korpusa nalazile na položajima od Krupnja do Drine, to su jedinice 12. korpusa brzo ovladale Povlenom i Medvednikom. S osloncem na ove planine, one su, u duhu direktive Vrhovnog štaba, nastavile prodor na sever, obezbeđujući levi bok 1. proleterskog korpusa koji je napadao na Valjevo. Šesnaesta divizija nastupala je prema komunikaciji Valjevo — Osečina, u rejon Dragijevice, a 36. divizija, pošto je razbila četnike u selu Stavama (8 km severoistočno od Medvednika) i u predelu Ive (5 km jugoistočno od Pecke), nastavila je nadiranje prema Peckoj. Da bi savladao otpor glavnine četničke 4. grupe jurišnih korpusa na pravcu Pecka — Krupanj, Štab korpusa je kasnije na ovaj pravac privukao i delove 16. divizije. Tako je 12. korpus do 14. septembra definitivno ovladao masivima Povlena i Medvednika i izbio u dolinu Jadra.

Sredinom septembra bile su u zoni nastupanja 1. proleterskog korpusa sledeće neprijateljske snage: na prostoriji Lazarevac — Ub — Obrenovac 2. puk »Brandenburg«, u rejonu Valjeva 2. bataljon 2. nemačkog policijskog puka, 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnici Valjevskog korpusa, u Mačvi 5. motorizovani policijski puk i 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije. Pošto one nisu bile u stanju da zadrže nastupanje njegovih jedinica, Štab korpusa je odlučio da iskoristi povoljnu situaciju i izvrši napad na Valjevo. Prema predviđenom planu trebalo je jednovremeno napadati sa severa i juga, uz obezbeđenje od Lajkovca i Uba. Za to vreme bi

jedinice 12. korpusa zatvarale pravce koji sa zapada vode prema Valjevu.

Napad 1. i 6. proleterske divizije na Valjevo počeo je u ponoć 14/15. septembra. Sutradan je otpor neprijatelja u gradu savladan; jedino je 2. bataljon 2. policijskog puka pružao jak otpor iz kasarne. Međutim, zbog intervencije 2. puka »Brandenburg« od Lajkovca i Uba, Stab korpusa je, da bi sprečio njegov prodor u grad, povukao sve snage, izuzev dva bataljona koji su i dalje držali blokadu kasarne. Posle žestokih borbi kod Slovca Nemci su se krajem dana, s tenkovima i motorizovanim jedinicama, probili do sela Divaca, a sutradan, 16. septembra, oko 9 časova, ušli su u grad i deblokirali svoj bataljon. Četnici Valjevskog korpusa takođe su pokušali da uđu u grad, ali su kod Jasike i Zabrdice (6 km severoistočno od Valjeva) bili razbijeni i odbačeni na sever. Oživela je i aktivnost četnika iz Tamnave prema komunikaciji Valjevo — Osečina.

Stab korpusa je naredio da se sve jedinice povuku u širi rejon Valjeva. Jedinice 1. i 6. proleterske divizije delom snaga su zadržale blokadu grada s južne i severne strane, a ostalim snagama zauzele položaje na desnoj obali Kolubare između Valjeva i Lajkovca. Ali, zbog pojačanog pritiska neprijatelja od Uba, sve jedinice 1. proleterskog korpusa povučene su 17. septembra na desnu obalu Kolubare. U to vreme je Operativna grupa divizija prodirala ka Rudniku, pa je Stab korpusa doneo odluku da težište operacija prenese na prostor Lajkovca i Lazarevca, povezujući desno korpusno krilo sa divizijama Operativne grupe. Na taj način izbegnuto je uzaludno trošenje snaga i vremena u borbi oko Valjeva.

Posle izvršene pregrupacije, 18. septembra, dve brigade 6. proleterske divizije nalazile su se na ranijim položajima južno od Valjeva, a jedna brigada kod Sušeoka (9 km istočno od grada), dok su se dve brigade, 1. proleterske divizije nalazile na desnoj obali Kolubare južno od Slovca i Lajkovca, a jedna brigada na desnoj obali Ljiga kod sela Čibutkovice. Osmo brigada 1. proleterske divizije bila je u korpusnoj rezervi kod Mionice. Toga dana su Nemci napustili Valjevo izvlačeći se dolinom Kolubare prema Slovcu. Jedinice 1. i 6. proleterske divizije otvorile su snažnu vatru sa desne obale Kolubare. Borbe su trajale čitav dan i noć. Nemci su se, međutim, ipak probili kroz Slovački tesnac prema Ubu. Iskoristivši rasulo četnika posle povlačenja Nemaca iz Valjeva, 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije, iznenadnim prodorom, bez većeg otpora, oslobodila je Lajkovac i Lazarevac.

Dok je 1. proleterski korpus vodio borbe oko Valjeva, 12. korpus je severno od Medvednika i Povlena vezivao jače četničke snage i onemogućavao njihovu intervenciju sa zapada.

U međuvremenu, po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, prebacila se iz istočne Bosne u Srbiju i 11. divizija. Pošto je prešla Drinu 16. septembra kod Kostijereva (11 km južno od Zvornika), ona je odmah krenula prema Krupnju radi ulaska u sastav 12. korpusa koji je imao zadatak da dejstvuje prema Ceru i Mačvi.

Kako je glavnina četničke grupe jurišnih korpusa u to vreme bila angažovana u borbi sa 12. korpusom, 11. divizija je brzo zauzela Mali Zvornik i, razbivši jedan bataljon Srpske državne straže, oslobodila Krupanj. Međutim, zbog jakog pritiska četnika sa severozapadnih padina Medvednika, morala je 18. septembra napustiti Krupanj, posedajući položaje kod Vrbica (8 km istočno od Krupnja).

Sutradan, 19. septembra, Vrhovni štab NOV i POJ dao je 12. korpusu sledeću direktivu za dalji rad:

»Posle stvaranja čvrstog uporišta na sektoru Krupnja, Vi treba da zauzmete Lešnicu, Loznicu, Koviljaču i Ljuboviju, ostvarujući na taj način čvrstu vezu sa našim snagama u istočnoj Bosni. Posle toga ili uporedo sa tim treba da nadirete ka Mačvi i Posavini, gde su politički uslovi za nas povoljni. — Vi takođe treba da uspostavite vezu preko Save sa Glavnim štabom Vojvodine, da bi otuda novim ljudstvom popunili Vaše jedinice. Ta je popuna vama neminovna.

Pod pritiskom vojvođanskih snaga četničke bande iz Srema prebačene su ka jugu, u Srbiju.

11. diviziju primite u svoj sastav. Vi potpadate pod Pekovu komandu, pa u duhu izdatih direktiva uskladite dejstvo.

28. divizija ovih dana prebaciće se u Istočnu Bosnu, ona će sa 3. korpusom preduzeti čišćenje Majevice, Posavine i Semberije. Zatim će kao pobočnica ostati na sektoru Majevice, Semberija, spremna da se po potrebi i našem naređenju prebaci u Srbiju.³⁶⁸»

Postupajući po ovoj direktivi, Štab korpusa je orijentisao svoje jedinice prema Peckoj i Krupnju. Tako je 16. divizija istog dana oslobodila Pecku i, nastupajući prema Krupnju, spojila se 20. septembra kod Vrbića sa 11. divizijom. Za to vreme je 36. divizija nastupala dolinom Jadra prema Osečini. Osećajući da su ugroženi, četnici su počeli da se povlače prema Gučevu i Ceru, pa su jedinice 12. korpusa 20. septembra uveče ušle i u "Krupanj.

³⁶⁸ Arhiv VII, k 589 B, br. reg. 8<10.

Tako su, najzad, jedinice 1. proleterskog i 12. korpusa uspele da ovladaju većim delom zapadne Srbije, koju su Nemci naročito obezbeđivali, jer im je ona — pored ostalog — služila kao baza za izolaciju naših jedinica u Srbiji od glavnih snaga NOVJ. S ovim korpusima uspešno su sadejstvovali 2. šumadijska brigada i navedeni partizanski odredi napadima na neprijatelja i akcijama na komunikacije i saobraćaj u svojim rejonima.

Prodor Operativne grupe divizija na Rudnik

Po izbijanju na KoDaonik, u Zupu i u severozapadni deo Toplice, Operativna grupa divizija odmah je otpočela pripreme za prodor u zapadnu Srbiju i Šumadiju. U međuvremenu ona je vodila česte borbe s tamošnjim neprijateljskim snagama, uglavnom s četnicima, Bugarima i pripadnicima Srpske državne straže. Tako su noću 14/15. avgusta tri njene brigade napale neprijateljski garnizon u Kuršumliji koji su sačinjavali: dva bataljona 122. puka bugarske 27. divizije, jedan puk Srpske državne straže, četa »šucpolicije« i izvestan broj četnika. Žestoka borba koja se vodila celu noć produžila se i sutradan, sve do dolaska pojačanja iz Prokuplja, kada se napad morao obustaviti, jer je odnos snaga već bio takav da se nije mogao očekivati neki uspeh. Tada su jedinice Operativne grupe povučene na polazne položaje (skica br. 18).

Pokušavajući da ovladaju Župom, četnička 4. grupa jurišnih korpusa, Rasinsko-toplička grupa i 2. kosovski korpus uspele su do 28. avgusta da potisnu 17. diviziju na Rasinu i zauzmu Brus i Aleksandrovac. Kada su 5. i 21. divizija, 29. avgusta, izbile na desnu obalu Rasine, na krilo 17. divizije, četnici su istog dana počeli da se izvlače na sever, jer su se plašili obuhvatnog napada i okruženja. Pošto nisu pravovremeno primetile izvlačenje četnika, divizije su uveče prešle u napad i skoro nesmetano nastupale Župom. Četnici su pružili ozbiljniji otpor sutradan na liniji Pogled (kota 1030) — Papratna — Pavlovo brdo — Tulež — Riljevina — Parlog, ali su i odavde bili odbačeni ka Velikoj Drenovi (na levoj obali Zapadne Morave). Tako je propuštena povoljna prilika da se ova četnička grupacija uništi ili potpuno razbije. Posle toga se četnička 4. grupa jurišnih korpusa prebacila u zapadnu Srbiju i stupila u borbu protiv 1. proleterskog i 12. korpusa, a Operativna grupa divizija nastupala je prema Rudniku.

Prvog septembra je Vrhovni štab NOV i POJ upoznao Štab operativne grupe divizija s razvojem situacije u Srbiji i sa nastupanjem 1. proleterskog korpusa i predstojećim prodorom 12. korpusa ka Tari. Na osnovu toga je Štab Operativne

grupe doneo odluku da pređe Ibar na odseku Raška — Kraljevo i, pošto se na sektoru Užica spoji sa 1. proleterskim korpusom, preko Gornjeg Milanovca nastupa ka Rudniku. No kako pokret, zbog popune ljudstvom, nije odmah izvršen Vrhovni štab je 6. septembra tražio da se pokret ubrza, te da sve snage u zapadnoj Srbiji i Šumadiji što pre budu objedinjene pod jednom komandom.

U zoni nastupanja Operativne grupe divizija nalazile su se tada sledeće neprijateljske jedinice: na levoj obali donjeg toka Zapadne Morave, na odseku prema Kruševcu i Trsteniku, bili su četnička Rasinsko-toplička grupa, 2. kosovski korpus i nemačke policijske snage jačine dva bataljona; u dolini Ibra — 3. i 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa i, u prolazu za Niš, poslednji ešelon 1. brdske divizije; na pravcima koji iz doline Ibra vode prema Arilju i Guči — četnički Javorski i Požeški korpus. Osim ovih, 7. SS divizija »Princ Eugen« bila je u pokretu od Višegrada prema Šumadiji, a iz Čačka prema Obrenovcu kretao se 2. puk »Brandenburg«.

Pokret Operativne grupe divizija preko Zeljina počeo je 6. septembra. Po uspešnom prelazu preko Ibra, noću 7/8. septembra, na odseku Maglić — Cerenje, 21. divizija se 8. septembra prikupila u rejonu Đakova, a 5. divizija sutradan u rejonu Vrmbaja. Sedamnaesta divizija prešla je sa glavninom tek sledeće noći, 8/9. septembra, pošto je prethodno morala da vodi borbu s jednim nemačkim bataljonom koji je intervenisao iz Kraljeva i sa delovima 1. brdske divizije (jačine oko 1.200 vojnika) koji su bili na prolazu za Kraljevo. Ona se 9. septembra prikupila u rejonu sela Bresnika i Šavova. Na ovoj prostoriji Štab Operativne grupe primio je naređenje Vrhovnog štaba da što pre uspostavi operativno i taktičko sadejstvo sa 1. proleterskim i 12. korpusom koji su vodili borbe severno od Užica, a zatim da nadire prema Suvoboru i olakša nastupanje 1. proleterskog korpusa.

Pokret sa prostorije Savovo — Đakovo — Vrmbaje, prema pomenutom naređenju, otpočeo je 10. septembra. Peta divizija nadirala je prema Ivanjici, a 17. i 21. divizija preko Čemerne ka Guči. Sutradan je zauzeto Arilje i Guča, a 13. septembra nastavljen je pokret: 5. divizija pravcem Tvrdiće — Dobrinja — Gojna Gora, 21. divizija pravcem Papratište — Rudnik, a 17. divizija preko Ovčarsko-kablarske klisure prema Gornjem Milanovcu. Pri prelazu preko Đetinje i Zapadne Morave imale su 5. i 21. divizija da napadnu Užice i Požegu. Međutim, baš tada je 7. SS divizija, po ešelonima, pristizala iz Višegrada u ovaj rejon, zbog čega napad noću 13/14. septembra nije uspeo. Da se ne bi gubilo vreme potrebno za izvršenje

glavnog zadatka, Štab Operativne grupe je 14. septembra naredio da se pokret produži.

Pošto je noću 15/16. septembra razbila dve čete Nemaca, 17. divizija prešla je Zapadnu Moravu u rejonu Ovčarsko-kablarske klisure; 17-og je izbila pred Gornji Milanovac, gde je razbila oko 700 četnika i pripadnika Srpske državne straže, i istog dana oslobodila grad; 19-og je upućena na prostor Ljiga i tu se povezala sa 1. proleterskim korpusom. Nastupajući preko Gojne Gore, 21. divizija zauzela je varošicu Rudnik i ovladala grebenom planine Rudnika. Peta divizija zauzela je 18. septembra Belanovicu i sutradan napala Arandelovac, koji su branili delovi 1. puka »Brandenburg«³⁶⁸ sa oko 80 motornih vozila i oko 1.200 pripadnika Srpske državne straže i četnika. Uprkos intervenciji nemačkih snaga iz Topole i Mladenovca, kao i preduzetom protivnapadu iz grada, ona je u uličnim borbama savladala otpor neprijatelja i 20. septembra oslobodila Arandelovac.

Tako se Operativna grupa divizija prebacila u Šumadiju i uhvatila vezu sa 1. proleterskim korpusom. Ali, vršeći obilazni pokret preko Ibra i nepotreban napad na Požegu i Užice, ona je izgubila nekoliko dana koji su za sprovođenje operativno-strategijske koncepcije Vrhovnog komandanta NOV i POJ bili od velikog značaja.

Izbijanjem Operativne grupe divizija na greben Rudnika, Venčaca i Bukulje, 1. proleterskog korpusa u dolinu Kolubare i 12. korpusa u dolinu Jadra ostvaren je prvi deo operativno-strategijskog plana Vrhovnog komandanta. Tako je u zapadnoj Srbiji i Šumadiji grupisano osam divizija NOVJ. One su tamo, zajedno sa 2. šumadijskom brigadom i postojećim odredima, za kratko vreme razbile okupatorsko-kvislinšku vlast i sprečile prisilnu mobilizaciju koju su četnici bili preduzeli. Ostaci razbijenih četničkih jedinica povukli su se na Cer i Iverak s namerom da odatle onemoguće prodor Narodnooslobodilačke vojske u Mačvu i ka donjem toku Drine. Delovi Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa povukli su se, u neredu, prema Obrenovcu i Beogradu. Nemačke jedinice morale su se sada ograničiti samo na držanje glavnih uporišta na komunikaciji Beograd — Niš. Zbog svega toga, Operativnoj grupi i 1. proleterskom i 12. korpusu pružala se sada mogućnost za uspešno dejstvo prema Mačvi i rekama Savi i Velikoj Moravi. Ali se osećala potreba za objedinjenim komandovanjem nad svim ovim snagama, što je ubrzo i ostvareno.

³⁰⁹ Ostatak toga puka nalazio se na prostoriji Topola — Mladenovac.

**Povlačenje bugarskog
1. okupacionog kor-
pusa iz Srbije**

Bugarski 1. okupacioni korpus otpočeo je 27. avgusta da iz unutrašnjosti Srbije prikuplja svoje snage na prostoriji Grdelica — Leskovac — Niš s namerom da se odatle, uz pomoć 6. pešadijske divizije koja je u tu svrhu dovedena iz Bugarske i upućena u dolinu Južne Morave, povlači preko Pirota u Bugarsku. Istoga dana je Glavni štab Srbije izdao sledeću direktivu svojim jedinicama: stupiti u vezu sa štabovima bugarskih jedinica i predložiti im da u svojim garnizonima likvidiraju nemačke i nedičevsko-četničke snage, a potom, pod komandom Glavnog štaba Srbije, sadejstvuju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja ili pristupe novoj bugarskoj vojsci; ako odbiju ovaj predlog, omogućiti im slobodno izvlačenje u Bugarsku pošto predadu oružje. Međutim, pregovori sa štabovima bugarskih jedinica, u dva maha, i sa Štabom 1. okupacionog korpusa ostali su bez uspeha. Odnosi bugarskih komandanata prema Nemcima i dalje su bili prijateljski: oni nisu hteli borbu s njima, već su težili da se sa svojim jedinicama što pre izvuku u Bugarsku; čak su krajem avgusta obezbeđivali nemačkim jedinicama neometano povlačenje iz Bugarske i s juga na sever. Zbog toga je Glavni štab Srbije izdao naređenje da se bugarske jedinice napadaju i razoružavaju, uz stalne napore da se, i mimo volje štabova, vojnici pridobijaju za borbu protiv zajedničkog neprijatelja.

Nasuprot ovakvom stavu Bugara, Nemci su pristupili razoružavanju bugarskih jedinica kako bi im onemogućili dejstvo na strani saveznika. Tako su 28. avgusta Nemci, četnici i delovi Srpske državne straže napali Bugare u Leskovcu, a u Nišu pokušali da uhapsu oko 60 bugarskih oficira. Tada je 24. divizija, po naređenju Glavnog štaba Srbije, pokušala da prihvati Bugare u Leskovcu i spreči da ih razoružaju. Međutim, ni u ovakvoj situaciji bugarski oficiri, većinom fašistički nastrojeni, nisu hteli da stupe na stranu Narodnooslobodilačke vojske, već su svim silama nastojali da se s oružjem izvuku u Bugarsku. Na dan objave rata Bugarskoj od strane Sovjetskog Saveza, 5. septembra, Nemci su, sa četnicima, razoružali u Nišu 63. puk bugarske 22. divizije i uhapsili komandanta 1. okupacionog korpusa i komandanta bugarske 25. divizije zajedno s njegovim načelnikom štaba. Do 9. septembra, kada je Bugarska istupila iz Trojnog pakta i objavila rat Nemačkoj, veći deo jedinica bugarskog 1. okupacionog korpusa izvukao se istočno od Pirota, u rejon jugoslovensko-bugarske granice, dok su ostale razoružane od strane Nemaca, četnika i jedinica Srpske državne straže, a neke i od strane NOVJ.

Za vreme izvlačenja bugarskog 1. okupacionog korpusa, jedinice Glavnog štaba Srbije dejstvovale su na osnovu direk-

live Vrhovnog komandanta od 19. avgusta. Tako je 24. divizija, posle neuspelog napada na Leskovac 30. avgusta, uputila svoju 15. brigadu u Toplicu, a ostalim snagama produžila dejstva u dolini Južne Morave; 23. divizija, pored ostalog, oslobodila je 25. avgusta Sokobanju; 25. divizija, posle teških borbi za Boljevac, 26. avgusta, morala se povući južno od ovog mesta, na Siemen, Tumbu i Rtanj.

Kada je 31. avgusta izvešten da se 23. i 25. divizija još nalaze severno od Niša i oko Sokobanje, Vrhovni štab NOV i POJ naredio je Glavnom štabu Srbije da energičnije prodire ka Dunavu i Beogradu. U vezi s tim, 23. divizija već je 4. septembra razbila četnički Knjaževački korpus i zauzela Knjaževac, a sledećeg dana produžila nastupanje prema Zaječaru, u kom se nalazilo oko 3.500 četnika i pripadnika Srpske državne straže i oko 1.000 Nemaca iz raznih jedinica. Pošto je obuhvatnim napadom oslobodila Zaječar 7. septembra, ona je krenula prema Negotinu. Za to vreme je 25. divizija uspešno nastupala iz rejona Boljevca prema Donjem Milanovcu; a 45. divizija, koja se tada nalazila u procesu formiranja,³⁷⁰ zadržana je na prostoru Zaječara i Boljevca.

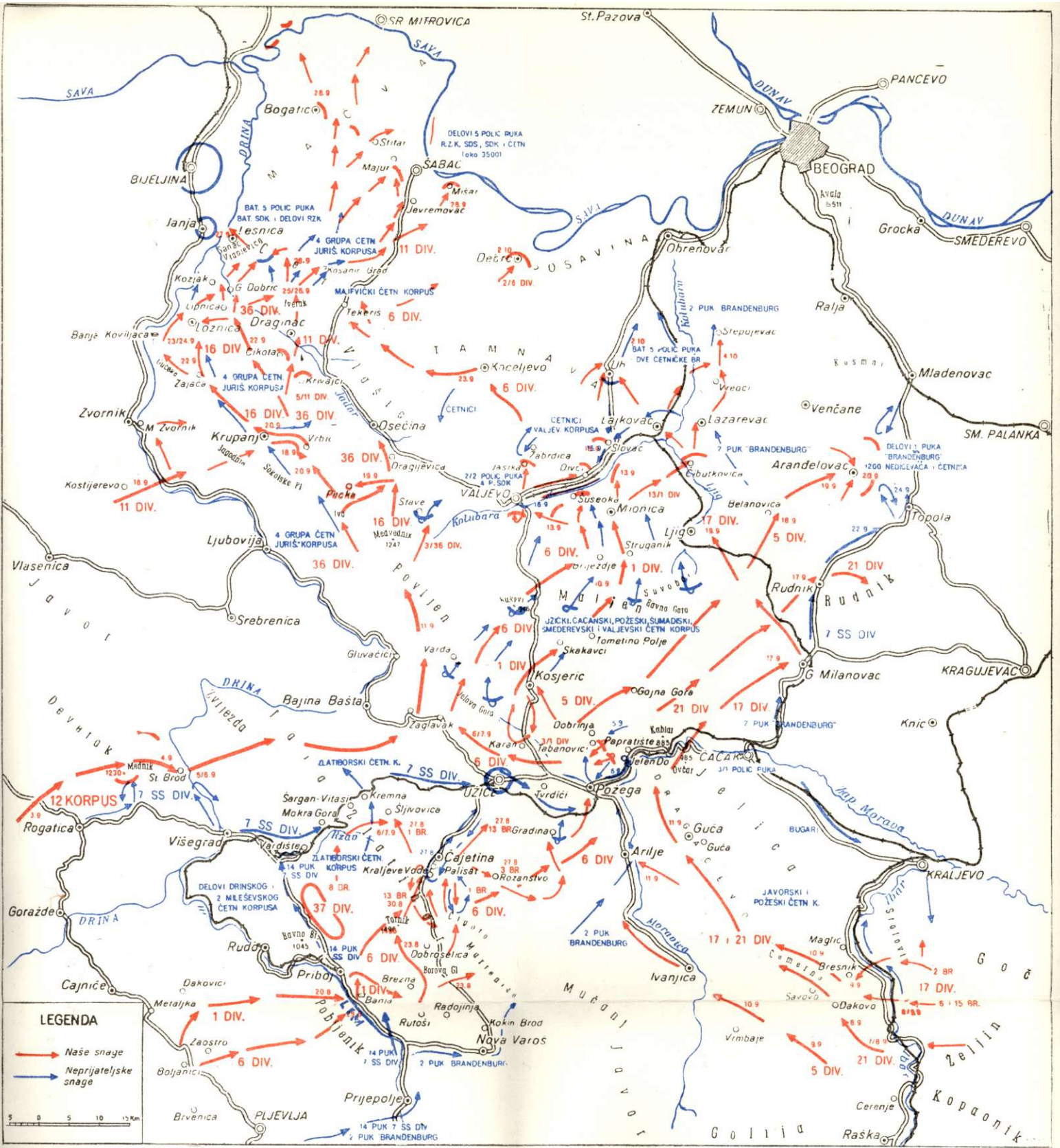
Saznavši da su prednji delovi III ukrajinskog fronta Crvene armije izbili u Turn Severin (6. septembra), Vrhovni komandant NOV i POJ naredio je 7. septembra Glavnom štabu Srbije da odmah uspostavi vezu s jedinicama Crvene armije.

Operacije 13. i 14. korpusa U duhu ranije direktive Vrhovnog štaba, Glavni štab Srbije formirao je 6. septembra 13. i 14. korpus. U sastav 13. korpusa ušle su 22. 24. i, docnije, novoformirane 46. i 47. divizija,³⁷¹ a u sastav 14. korpusa — 23. 25. i 45. divizija. Operativno područje 13. korpusa bilo je između Ibra, Zapadne Morave, Nišave, jugoslovensko-bugarske granice, Pčinje i današnje granice Kosova i Metohije, a operativno područje 14. korpusa — u istočnoj Srbiji. Pored ovih korpusa, pod neposrednom komandom Glavnog štaba Srbije nalazila se i 2. proleterska divizija, koja je imala da dejstvuje ka Kruševcu i Stalaću.

U zoni dejstva 13. korpusa, posle kapitulacije Bugarske, nalazile su se jedinice 1. policijskog puka, nekoliko landesšicen-bataljona, škola za obuku u Nišu i razne ustanove i jedinice koje su se povukle iz Bugarske. Pored tih nemačkih snaga,

³⁷⁰ Formirana je 3. septembra. U početku je u njenom sastavu bila samo 20. brigada; do kraja meseca ušle su novoformirane 23. i 24. brigada.

³⁷¹ Četrdeset šesta divizija formirana je 20. septembra, sastava: 25. 26. i 27. brigada, a 47. divizija 1. oktobra, sastava: 15. 28. i 29. brigada.

Skica br. 18

jačine nekoliko hiljada vojnika, nalazili su se 3. i 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa, delovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa, slabiji delovi Srpske državne straže, manji broj četnika i balističke jedinice s Kosova i Metohije. Njihov osnovni zadatak bio je da obezbede povlačenje grupe armija »E« iz Grčke dolinom Južne Morave i Ibra.

U to vreme se 24. divizija 13. korpusa nalazila u rejonu Leskovca, a 22. divizija na desnoj obali Južne Morave, oko Vlasotinca, i južnije prema Grdelici i Vranju. Do formiranja 46. i 47. divizije prazninu u operativnom području tog korpusa popunjavali su brojni partizanski odredi.³⁷² Zadatak svih ovih jedinica bio je da u određenoj zoni dejstva razbijaju i uništavaju kvislinške formacije i prolazeće nemačke snage, da formiraju nove jedinice i pomognu upostavljanje narodne vlasti, da ruše industrijske i druge objekte koji su od interesa za neprijatelja, kao i komunikacije kojima se okupator služi.

Izvršavajući postavljene zadatke, jedinice 13. korpusa ubrzo su ispoljile veliku aktivnost. Tako su 8. septembra 8. brigada 22. divizije i Vranjski partizanski odred oslobodili Vranje i Bujanovac, 13. brigada 24. divizije Vladičin Han, a delovi 8. i 13. brigade Surdulicu. Razvijajući dejstva prema Pirotu, 22. divizija je 10. septembra kod Gadžin-Hana potpuno razbila četnički Cegarski korpus, ali 11. septembra oslobodila Babušnicu, Piroto i Bosiljgrad. Istog dana je 24. divizija izvršila neuspeli napad na Leskovac i produžila dejstva na okolna uporišta severno i južno od grada. Ove dve divizije znatno su proširile slobodnu teritoriju i stvorile uslove za formiranje 46. divizije. Polovinom septembra neprijatelj je na području 13. korpusa imao jača uporišta samo još u Nišu, Leskovcu, Vlasotincu i rudniku kod Mačkatice.

Dok je 13. korpus izvodio uspešne operacije u dolini Južne Morave, jedinice 14. korpusa, posle zauzimanja Boljevca i Zaječara (7. septembra), nadirale su prema Dunavu. Štab 14. korpusa je nameravao da dejstvom u pozadini neprijatelja olakša operacije sovjetskih trupa u istočnoj Srbiji, a zatim zajedno s njima produži nadiranje ka Šumadiji radi sadejstva s glavninom snaga Narodnooslobodilačke vojske u operacijama prema Beogradu.

Kada su jedinice Crvene armije izbile na jugoslovensko-rumunsku granicu, istočna Srbija postala je za Nemce novo, izvanredno značajno, operativno područje. Odbranom istočne Srbije oni su branili i dolinu Velike Morave koja je, zbog ko-

³⁷² Tokom septembra dejstvovali su: Leskovački, Jablanički, Pustorečki, Jastrebački, Rasinski, Babički, Masurički, Pčinjski, Bosiljgradski, Vranjski, Caribrodski, Pirotski, Niški, Toplički, Dobrički, Ibarski, Oruglički i Krivopalanački partizanski odred.

munikacija koje kroz nju prolaze, a u sklopu nemačkog plana za povlačenje grupe armija »E« iz Grčke, takođe bila od velikog značaja. Zbog toga su na ovo područje dovlačili nove snage.

Do dolaska 1. brdske divizije i 1. i 2. puka »Brandenburg«, u istočnoj Srbiji su se nalazile sledeće neprijateljske jedinice: u Boru jedan puk Ruskog zaštitnog korpusa, jedan puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 3. i 4. bataljon nemačkog 1. policijskog puka, a u Đerdapu Đerdapski odred formiran od mornara iz sastava ranije nemačke Crnomorske flote. U ostalim garnizonima dislocirane su manje neprijateljske snage: u Donjem Milanovcu jedan posadni i jedan landesšicen-bataljon i dva monitora; u Požarevcu 2. bataljon nemačkog 18. policijskog puka i oko 900 pripadnika Srpske državne straže; u Kostolcu jedan rudarski bataljon. Na prostoru Despotovca i Petrovca nalazio se četnički Mlavski korpus.

Sve ove nemačke i kvislinške snage stavljene su pod komandu borbene grupe »Fišer« (Fischer) i imale su zadatak da zajedno sa 1. brdskom divizijom i pukovima »Brandenburg« organizuju front prema istoku, severno od Zaječara, spreče prelaz trupa Crvene armije preko Dunava i onemogućie sadejstvo 14. korpusa. Sem toga, one su nastojale da obezbede eksploataciju Borskog rudnika, važnog izvora sirovina za nemačku ratnu industriju.

Nastupanje 23. divizije, pravcem Zaječar — Rgotina — Salaš — Negotin, i 25. divizije, iz rejonu Boljevca pravcem Podgorac — Zlot — Gorjani — Klokočevac — Brza Palanka, ka Dunavu, u susret jedinicama Crvene armije, otpočelo je 8. septembra. Istovremeno je krenula 1. brdska divizija iz Niša prema Zaječaru.

Po zauzimanju Negotina, 12. septembra, 23. divizija krenula je u pravcu Prahova i Dušanovca. Ali, zbog nastupanja 1. brdske divizije, ona je umesto prema Prahovu, sutradan krenula prema jugoistočnim ograncima Deli Jovana. A 25. divizija izbila je 11. septembra, bez većih napora, na Goli vrh kod Plavne i u rejon Klokočevca, u toku noći izvršila neuspeli napad na Donji Milanovac, a sutradan se povukla i zauzela položaje jugozapadno od grada. Za to vreme je 45. divizija dejstvovala u gornjem toku Crnog Timoka i u rejonu Knjaževca.

Radi usklađivanja dejstava snaga Narodnooslobodilačke vojske i jedinica Crvene armije, Glavni štab Srbije uputio je 12. septembra svoje predstavnike u štab jednog korpusa Crvene armije na levoj obali Dunava.³⁷³ U pratnji jednog bataljona i jednog konjičkog eskadrona 23. divizije, ova delegacija je prešla Dunav kod Radujevca.

³⁷³ Verovatno u štab 75. streljačkog korpusa (iz sastava II ukrajinskog fronta).

Da bi se donekle usporilo nadiranje nemačke 1. brdske divizije, ostavljena je kod Knjaževca 23. brigada 45. divizije a kod Zaječara 7. brigada 23. divizije. Međutim, posle kraće borbe sa prethodničkim motorizovanim delovima 1. brdske divizije na padinama Glavičice i Lipovice (jugozapadno od Knjaževca), 23. brigada bila je prisiljena da se 9. septembra povuče na položaj Crezna — Kaličina (4 km severozapadno od grada). Istoga dana, nastupajući preko Knjaževca ka Zaječaru, 1. brdska divizija potisnula je i 7. brigadu 23. srpske divizije s položaja na Kraljevicu i pred veče zauzela Zaječar.

Dolazak 1. brdske divizije u Zaječar povoljno je uticao na postojeće neprijateljske snage u istočnoj Srbiji. Kada je ova divizija pošla iz Zaječara prema Negotinu, iz Bora je krenuo nemački garnizon i u blizini Rgotine se spojio s njenim delovima. Počele su oživljavati i četničke organizacije. U borbama kod Salaša i Glogovice, 12. i 13. septembra, protiv jedinica 23. divizije, pored Nemaca učestvovali su i delovi četničkog Knjaževačkog korpusa. Usled pritiska nadmoćnih neprijateljskih snaga, jedinice 23. divizije nisu bile u stanju da zadrže 99. puk 1. brdske divizije, koji je već 13. septembra uveče ušao u Negotin, ali su mu nanele osetne gubitke. Posle toga je 7. brigada 23. divizije razbila kod Metovnice i Gamzigrada četnički Knjaževački korpus i prisilila ga da se povuče na jugozapad.

Po izbijanju u Negotin, glavnina 1. brdske divizije rasporedila se na prostorijski Negotin — istočni ogranici Deli Jovana — Salaš, a manji delovi osmatrali su Dunav od Radujevca do Brze Palanke i dalje prema Donjem Milanovcu, jer su na levoj obali bile jedinice Crvene armije. Tih dana, uz pomoć 98. lovačkog puka 1. brdske divizije, uspela je da se kod Donjeg Milanovca prebaci u Rumuniju jedna nemačka kolona jačine 1.200 vojnika, sa oko 70 kamiona, koja je ranije bila zadržana u rejonu Bora.³⁷⁴

Sedamnaestog septembra vratio se predstavnik 14. korpusa iz Oršave³⁷⁵ sa izveštajem da će divizije Crvene armije preći Dunav onda kada divizije sa istoka (iz Bugarske) pređu jugoslovensko-bugarsku granicu kod Zaječara. Zbog takvog plana operacija, Stab 14. korpusa je odlučio da svoje divizije orijentiše iz doline Timoka više na zapad, prema Velikoj Moravi, radi dejstva u neprijateljskoj pozadini, u prvom redu na komunikacijama koje su neprijatelju služile za dovlačenje poja-

³⁷⁴ Ta kolona je verovatno bila iz sastava 4. SS policijske divizije ili 18. policijskog puka, koji su tada bili u pokretu iz Grčke na sever, u rejon Yršca.

³⁷⁵ Taj predstavnik 14. korpusa upućen je 14. septembra u Oršavu s jednom izviđačkom patrolom Crvene armije koja je kod Klokočevca stupila u vezu sa 25. divizijom.

čanja u cilju stabilizacije odbrane. Tada je 25. divizija upućena prema komunikaciji Negotin — Majdanpek — Kučevo, 23. divizija na komunikaciju Bor — Zagubica — Petrovac — Požarevac, a 45. divizija na komunikaciju Zaječar — Boljevac — Paraćin. Dejstvujući u određenoj zoni, 25. divizija zauzela je 21. septembra Kučevo i odbacila četnike ka Petrovcu, a zatim se i ona orijentisala prema komunikaciji Zagubica — Petrovac kojom su Nemci, počev od 18. septembra, evakuisali Borski rudnik.

Tako je nemačka 1. brdska divizija, uz pomoć jedinica borbene grupe »Fišer«, uspela da prodre preko Knjaževca i Zaječara u Negotin i da delom snaga obrazuje front na desnoj obali Timoka, od Zaječara do Negotina, a ostalim snagama kontroliše prelaze preko Dunava. Jedinice 14. korpusa, pošto nisu bile u stanju da to spreče, orijentisale su se na dejstva u pozadini tih nemačkih snaga, otežavajući manevar njihovih rezervi i uredno snabdevanje fronta.

Operacije 1. armijske grupe Po naređenju Vrhovnog komandanta NOV I POJ od 15. septembra, radi uspešnijeg dejstva, objedinjeno je komandovanje nad snagama Narodnooslobodilačke vojske u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. Od 1. proleterskog korpusa (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. divizija) i 12. korpus (11, 16. i 36. divizija)³⁷⁸ formirana je 1. armijska grupa kojom je komandovao Stab 1. proleterskog korpusa. Njen je zadatak bio da oslobodi preostali deo zapadne Srbije i Sumadije zajedno sa Beogradom. Za to vreme bi 13. i 14. korpus, koji su dejstvovali u južnoj i istočnoj Srbiji, produžili operacije na svojim područjima u cilju presecanja komunikacija, naročito u dolinama Južne Morave, Velike Morave i Timoka (skica br. 18).

Prema naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ od 17. septembra, Stab 1. armijske grupe izdao je 21. septembra zapovest kojom je odredio jedinicama sledeće zadatke:

— 12. korpusu: da 11. diviziju zadrži u rejonu Krupnja radi zaštite pozadine i održavanja veze s jedinicama 3. korpusa na levoj obali Drine; da 16. i 36. divizija nastave nadiranje u Mačvu i Posavinu i uspostave vezu s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Sremu; da izvrši popunu svojih jedinica;

— 1. proleterskom korpusu: da vrši stalan pritisak na frontu od Uba do Kragujevca, obezbeđujući se prema Zapadnoj Moravi, zbog čega će 1. proletersku diviziju orijentisati prema Ubu, 5. diviziju prema Kosmaju, 21. diviziju prema Kragujevcu,

³⁷¹ Bilo je predviđeno da u sastav 12. korpusa uđe i 28. divizija, koja je početkom oktobra stigla iz istočne Bosne u rejon Obrenovca.

17. diviziju zadržati u rezervi na Povlenu i Maljenu, a 6. proletersku diviziju uputiti u rejon Koceljeva radi sadejstva s 12. korpusom na pravcu Koceljevo — Sabac;

— 37. diviziji, koja je i dalje zadržana na Zlatiboru: da, pored zatvaranja pravca Nova Varoš — Užice, pojača kontrolu na pravcu Višegrad — Užice.

Nastupanje 12. korpusa određenim pravcem otpočelo je već sutradan, 22. septembra. Nadirući zapadno od komunikacije Krupanj — Loznica, 16. divizija odbacila je slabije četničke snage ispred rudnika Zajače i u toku dana izbila na prilaze Loznici i Koviljači. Za to vreme je 36. divizija, u nastupanju istočno od pomenute komunikacije, izbila u dolinu Jadra, severoistočno od Loznice, u rejon sela Kozjaka i Lipnice. Jedanaesta divizija zadržana je u rejonu Krupnja, a njena 5. brigada, po naređenju Štaba korpusa, zauzela je položaje kod sela Krivajaca i Cikota (oko 13 km severoistočno od Krupnja).

Noću 23/24. septembra na juriš su zauzeti Koviljača i Loznica, pa je 16. divizija nastavila nadiranje ka Iverku, a 36. divizija, pošto je 24. septembra razbila Nemce i belogardejce kod Lipnice i Gornjeg Dobrića, produžila prema Lešnici. Neprijatelj, koji se po grupama i u neredu povlačio iz doline Jadra, žurio se da organizuje odbranu na Ceru i kod Lešnice, isturajući na Iverak četnički Majevički korpus.

Greben planine Cera pružao je neprijatelju povoljne mogućnosti za Organizaciju odbrane, a za 12. korpus predstavljao je poslednju ozbiljnu prepreku u njegovom nadiranju na sever — u Mačvu. Neprijatelj je iskoristio te prednosti Cera i na njegov greben, od Kosaninog grada do Vidojevice, rasporedio tri četnička korpusa iz 4. grupe jurišnih korpusa, dok su odsek Sanac — Lešnica branili jedan bataljon 5. policijskog puka, jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa i delovi Ruskog zaštitnog korpusa.

Da bi ubrzao prodor, Stab 12. korpusa je prebacio 11. diviziju iz rejona Krupnja na desno krilo — u rejon Draginca, a od 1. proleterskog korpusa tražio da se 6. proleterska divizija rokira do planine Vlašića. Prema planu Štaba 12. korpusa trebalo je da 11. i 16. divizija prethodno ovladaju grebenom Iverka, a zatim zajedno sa 36. divizijom, koja se nalazila u visini sela Kozjaka i Gornjeg Dobrića, razbiju neprijatelja na Ceru i kod Lešnice i produže nadiranje u Mačvu.

U duhu ovog plana, delovi U. i 16. divizije razbili su noću 25/26. septembra četnički Majevički korpus i ovladali Iverkom. Sutradan je otpočeo opšti napad 12. korpusa, i već oko 12 časova, posle žestokih borbi, četnički otpor na grebenu Cera bio je slomljen. Na pravcu napada 36. divizije četnici su se, međutim,

uporno branili. Njihov otpor na Vidojevici i kod Lešnice slomljen je tek po podne uz pomoć 2. brigade 16. divizije, i oko 18 časova zauzeta je i Lešnica.

Izbijanjem na Cer i zauzimanjem Lešnice 12. korpus je slomio i poslednju ozbiljnu prepreku za dalje nadiranje u Pocerinu i Mačvu. Posle pregrupacije snaga, 11. i 16. divizija izbile su 28. septembra pred Šabac, na liniju Mišar — Jevremovac — Majur — Stitar — Bogatić, i okružile ga s juga i zapada. Trideset šesta divizija ostala je u Lešnici radi održavanja veze sa 3. korpusom u istočnoj Bosni, a njena 3. brigada upućena je u Tekeriš 'radi veze sa 6. proleterskom divizijom koja je, sadejstvujući sa 12. korpusom, 2. oktobra, delom snaga, zauzela Debrce i na taj način presekla vezu između Sapca i Obrenovca.

Jedinice 12. korpusa nisu bile dovoljno naoružane, pa Vrhovni komandant nije usvojio predlog Štaba korpusa da se izvrši napad na Sabac, u kome se tada nalazilo oko 3.500 neprijateljskih vojnika (delovi 5. policijskog puka, Ruskog zaštitnog korpusa, Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnici). Zbog toga je 12. korpus nastavio blokadu neprijateljskog garnizona u Sapcu. Pošto je na Savi uspostavio direktnu vezu s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Sremu, on je organizovao prebacivanje boraca iz Srema radi svoje popune.

Dok je 12. korpus nadirao iz doline Jadra, preko Cera, u Mačvu, jedinice 1. proleterskog korpusa dejstvovale su na prostori Gornji Milanovac — Arandjelovac — Ub. Zadatak im je bio da na toj prostori učvrste svoje položaje prema Gornjem Milanovcu, Topoli i Mladenovcu, šireći svoje levo krilo prema Obrenovcu.

Prodirući preko Užica i Požege, 7. SS divizija izbila je u Cačak i krenula prema Gornjem Milanovcu. Na ulazu u Brđansku klisuru odbacila je delove 21. divizije i 21. septembra ušla u Gornji Milanovac a sutradan, preko varošice Rudnika, izbila u Topolu. Odavde su 14. puk 7. SS divizije i 1. puk »Brandenburg« 24. septembra krenuli prema Arandjelovcu. Posle žestokih borbi za Arandjelovac, koje su trajale nekoliko dana, Nemci su, zbog snažnog otpora i odlučnih protivnapada jedinica 5. divizije, bili prisiljeni da se povuku i odustanu od daljeg napada, iako su od Orašca, preko Preseke, slabijim snagama bili prodrli u grad. Usled teške situacije u istočnoj Srbiji, 7. SS-divizija (bez 14. puka) morala je 30. septembra da krene prema Nišu, a pukovi »Brandenburg« i 749. puk 117. lovačke divizije u istočnu Srbiju. U rejonu Topole i Kragujevca ostali su 14. puk 7. SS divizije, landesšicen-bataljoni, delovi Srpske državne straže i četnici.

Jedinice 1. proleterske divizije trebalo je da sa prostorije Divci — Lajkovac — Lazarevac — Ljig ovladaju levom obalom Kolubare, a potom nastupaju prema Ubu i rudniku Vreocima (severno od Lazarevca), jakim neprijateljskim uporištima koja su s juga zatvarala prilaze Obrenovcu. Dejstvujući prema ovim neprijateljskim uporištima, one su, i pored žilavog otpora ojačanog bataljona 5. policijskog puka i dveju četničkih brigada, uspele da 2. oktobra zauzmu Ub a 4. oktobra Vreccu. Razbijene neprijateljske snage povlačile su se prema Stepojevcu i Obrenovcu.

Do početka oktobra jedinice 1. armijske grupe oslobodile su celu severozapadnu Srbiju (sem Sapca) i u njoj potpuno razbile okupatorsko-četničko-nedićevsku vlast. Vlada Milana Nedića i jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa pobile su početkom oktobra u Srem, i dalje. U to vreme otpočeo je i prodor snaga Crvene armije u istočnu Srbiju, zbog čega se nemačka armijska grupa »Felber«, kojoj je poverena odbrana Srbije, našla u vrlo teškoj situaciji. Potisnuta ka Beogradu, Kragujevcu i Kraljevu, ona se ipak grčevito branila očekujući najavljenju pomoć jedinica iz sastava grupe armija »E« koje su se nalazile u pokretu iz Grčke ka severu.

Uparedo sa izvođenjem operacija, posebna pažnja starešina u vojsci i partijskih organizacija na terenu posvećena je sređivanju prilika na oslobođenoj teritoriji. Uništavani su ostaci razbijenih neprijateljskih grupa i formirane su komande područja i komande mesta, kao i mnogobrojne straže; stvarani lu novi i jačali su postojeći organi narodne vlasti i razne anti-fašističke organizacije. Sve je to, uz povoljan razvoj događaja u zemlji i na savezničkim frontovima, doprinelo da je u to vreme narod zapadne Srbije i Sumadije, oslobođen terora četnika i ostalih kvislinga, masovno stupao u redove NOVJ. Stvoreni su uslovi za popunu postojećih i formiranje novih jedinica. Tako su krajem septembra i početkom oktobra formirane Kosmajaska i 31. brigada, koje su ubrzo, kao i 2. šumadijska brigada, ušle u sastav divizija 1. armijske grupe i nastavile borbu do konačnog oslobođenja zemlje.

Prodor trupa III ukrajinskog fronta u Srbiju³⁷⁷ Usled izbijanja snaga III ukrajinskog fronta i delova II ukrajinskog fronta Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-bugarsku granicu, uspešnog dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske

³⁷⁷ Detaljnija i potpunija rekonstrukcija zajedničkih dejstava NOVJ i Crvene armije izložena je u publikaciji »Beogradska operacija«, rad grupe sovjetskih i jugoslovenskih istoričara (izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1964).

Jugoslavije i ulaska Bugarske u rat na strani saveznika, nemačke snage na Balkanu — posebno grupa armija »E« koja je tek počela da se povlači iz Grčke — našle su se u vrlo teškom položaju. Zbog toga je vrhovni komandant Jugoistoka i formirao (26. septembra) već pomenutu armijsku grupu »Felber« koja je imala da brani Srbiju do dolaska grupe armija »E« iz Grčke. U sastav ove armijske grupe ušle su sve neprijateljske snage u Srbiji, zatim 92. motorizovana brigada i 118. lovačka divizija³⁷⁸ (iz 2. oklopne armije), 117. lovačka divizija, puk »Rodos« i pukovske borbene grupe 181. i 297. divizije, jačine po dva bataljona i jedan artiljerijski divizion³⁷⁹ (iz grupe armija »E«),

Sa ovim snagama je komandant armijske grupe »Felber« morao da organizuje dva odbrambena fronta: jedan u dolini Timoka, od Nišave do Dunava, prema snagama Crvene armije koje su se nalazile na jugoslovensko-bugarskoj i jugoslovensko-rumunskoj granici; drugi na liniji Cer — srednji tok Kolubare — Topola — Kragujevac — donji tok Zapadne Morave do njenog ušća,³⁸⁰ prema snagama Narodnooslobodilačke vojske koje su prodrle u zapadnu Srbiju i Sumadiju.

Za posedanje fronta prema istoku, pored borbene grupe »Fišer« i kvislinških jedinica u istočnoj Srbiji, određene su još 1. brdska divizija, 1 i 2. puk »Brandenburg« i, docnije (od početka oktobra), 7. SS divizija. Za jugozapadni front predviđena je do kraja septembra 7. SS divizija, a potom 117. lovačka divizija, pukovske borbene grupe iz sastava 181. i 297. divizije, nemačke policijske jedinice koje su se odranije nalazile u tom delu Srbije, kao i sve kvislinške formacije koncentrisane uglavnom na Ceru, u Mačvi i na prostorijski južno od Kragujevca, oko Kruševca i Stalaća. U rejonu Beograda grupisane su 92. motorizovana brigada i puk »Rodos«. Radi lakšeg komandovanja, snage određene za posedanje fronta prema istoku stavljene su pod komandu Generalne komande za naročitu upotrebu »Mile.r« (Müller), koja je već 1. oktobra 1944. avionom prebačena sa Krita u Jagodinu (Svetozarevo).

U takvoj situaciji, Vrhovni komandant NOV i POJ otputovao je 21. septembra 1944. u Moskvu da bi se sa sovjetskim predstavnicima dogovorio o koordinaciji dejstava Narodnooslo-

³⁷⁸ Ta divizija je zakasnila. Samo su dva njena bataljona učestvovala u beogradskoj operaciji, a glavnina je kasnije stigla na sremski front.

³⁷⁹ Bilo je predviđeno da se u Boru formira divizija »Brandenburg«, za koju je bio određen i štab. Ali, prema raspoloživim podacima, pukovi »Brandenburg« nisu dejstvovali pod komandom te divizije.

³⁸⁰ Linija fronta na dan 26. septembra.

bodilačke vojske i jedinica Crvene armije. Na osnovu zaključenog sporazuma trebalo je da u operacijama za oslobođenje Beograda učestvuje i jedan tenkovski korpus Crvene armije, kao pomoć jedinicama Narodnooslobodilačke vojske.³⁸¹ Zajednički kominike o tim razgovorima objavila je sovjetska agencija Tass 28. septembra 1944.³⁸²

Na putu za Moskvu, Vrhovni komandant NOV i POJ vodio je u Krajovi razgovor sa delegacijom otečestvenofrontovske bugarske vlade i s njom potpisao sporazum o učešću bugarske vojske u operacijama protiv nemačkih snaga u Jugoslaviji.³⁸³ Ocenjujući da joj je tim sporazumom ukazana velika pomoć, naročito na međunarodnom planu, vlada otečestvenofrontovske Bugarske se obavezala da će sve učiniti za ispravljanje nepravdi koje su narodima Jugoslavije prčinili reakcionarni elementi kvislinške Bugarske.³⁸⁴

³⁸¹ Tom prilikom je takođe rešeno da jedinice Crvene armije napuste Jugoslaviju po oslobođenju Beograda, pošto im time bude učvršćeno levo krilo za napad na Budimpeštu (V. Dedijer, Josip Broz Tito — prilozi za biografiju, Kultura, Beograd, 1953, str. 413).

³⁸² Tekst toga kominikea glasi: »Pre nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije s molbom da dadu pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, koja graniči sa Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da udovolje molbi sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslovenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije, u oblasti gde će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije« (V kongres KPJ, Kultura, Beograd, 1948, str. 120).

³⁸³ Delegaciju otečestvenofrontovske bugarske vlade predvodili su Dobri Terpešev i Petar Todorov.

³⁸⁴ U pismu Centralnog komiteta Bugarske radničke partije (komunista) br. 61 od 2. novembra 1944, upućenom drugu Titu povodom razgovora u Krajovi, pored ostalog se kaže: »Naš narod se oseća krivim prema jugoslovenskim narodima, naročito srpskom i makedonskom, što je dozvolio da njegovi fašistički upravljači stvore od Bugarske placdram nemačkih porobljivača, od bugarske vojske — Hitlerove žandarmerije na Balkanu i da izvrše niz nasilja i izdajstava nad narodima koji se bore za svoju slobodu. Naš narod, koji je sam na svojim leđima preživeo sve užase nasilja i izdajstava vršenih od Hitleru prodanih bugarskih upravljača protiv boraca za slobodu, gotov je da dà sve od sebe da bi se što bolje i skorije izbrisao sramni spomen na ono što je tek prošlo i da prokrči put za večnu neraskidivu družbu, za tesni bratski savez među svim južnoslovenskim narodima... Mi vam dugujemo večnu blagodarnost za podršku i bratsku pomoć, kojom su se naši prvi partizanski odredi stvorili kod vas« (Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta SK.I, inv. br. 1997).

Na osnovu tih sporazuma ubrzo su otpočela zajednička dejstva jedinica NOVJ i Crvene armije u istočnoj Srbiji, kao i jedinica NOVJ i bugarske 2. armije ka Nišu.

U iščekivanju da trupe Crvene armije prodru u istočnu Srbiju, Stab 14. korpusa je krajem septembra odlučio da sa 25. divizijom, koja se tada nalazila jugozapadno od Donjeg Milanovca, na prostori Miroč — Plavna — Kučevo, napadne neprijateljske snage kod Petrovca i Velikog Gradišta i onesposobi komunikacije i objekte u tim rejonima, dok je 23. diviziju i dalje zadržao kod Bora i Gornjačke klisure, a 45. diviziju na prostori Boljevac — Zaječar — Knjaževac. Tada je, pored drugih značajnijih akcija u istočnoj Srbiji, 9. brigada 23. divizije izvršila napad na jednu nemačku kolonu od 110 kamiona i nekoliko tenkova, u kojoj je bilo i oko 2.000 radnika (Jevreja) koje su Nemci pokušali da evakuišu iz Bora, preko Zagubice i Petrovca, u Beograd. Žestoke borbe vođene su 29. septembra kod Potoj-čuke (8 km istočno od Zagubice), gde su Nemci pretrpeli gubitke od 60 mrtvih i isto toliko zarobljenih, i bili prisiljeni da se povuku prema Boru ostavljajući radnike i deset uništenih kamiona.

Prema informacijama koje je Stab 14. korpusa dobio od 113. divizije Crvene armije, prodor sovjetskih snaga na teritoriju Jugoslavije trebalo je da usledi najpre iz Bugarske. Međutim, 22. septembra, 113. divizija prešla je Dunav kod Kladova i Brze Palanke i nastavila nadiranje prema Donjem Milanovcu, Klokočevcu i Jabukovcu. Delovi njenog 109. puka stupili su 24. septembra kod sela Miroča u dodir sa 18. i 16. brigadom 25. divizije NOVJ. Ali, usled brzog reagovanja nemačkog 98. puka, 109. puk Crvene armije, posle borbi koje su trajale od 27. do 29. septembra, morao se povući ka Brznoj Palanci.

Prodor delova II ukrajinskog fronta iz Rumunije i delova 68. korpusa III ukrajinskog fronta iz Bugarske u Krajinu otpočeo je 1. oktobra. Odmah je 98. puk nemačke 1. brdske divizije preduzeo protivnapad iz rejona Stubika, u nameri da odbaci prednje delove sovjetskih jedinica preko Dunava, ali, zbog nalaska jakih snaga Crvene armije, on je samo privremeno zadržao jedan puk sovjetske 113. divizije.

Usled sve jačeg pritiska trupa Crvene armije od Dunava i Timoka, kao i uspešnog dejstva jedinica 14. korpusa NOVJ, položaj nemačke 1. brdske divizije bivao je sve teži. Stab te divizije bio je prisiljen da pod svoju komandu stavi 1. i 2. puk »Brandenburg«, a komandant armijske grupe »Felber«, u cilju ojačanja odseka Zaječar — Bor, uputio je borbenoj grupi »Fišer«, u rejonu Bora, 749. puk 117. lovačke divizije.

Iako nije postojao zajednički operacijski plan, sadejstvo divizija 14. korpusa NOVJ i snaga Crvene armije ostvarivano je

zahvaljujući saradnji komandanata na terenu. Tako su 25. i 23. divizija već 1. oktobra izvršile pregrupaciju i glavninu svojih snaga ostavile da sadejstvuju s jedinicama Crvene armije, a po jednu brigadu uputile prema Petrovcu i Gornjačkoj klisuri radi napada na Velikomoravsku grupu četnika.

Kada su delovi borbene grupe »Fišer« otišli 3. oktobra ka Rgotini i Salašu da popune prazninu nastalu pomeranjem 1. brdske divizije ka Deli Jovanu, 9. brigada 23. divizije, uz podršku sovjetske avijacije, slomila je neprijateljski otpor kod Bora i oslobodila ovaj važni industrijski centar. Za to vreme je 113. divizija Crvene armije vršila jak pritisak na Negotin, u koji je hitno bio upućen nemački 99. puk.

Dejstvujući južno od Knjaževca, 45. divizija NOVJ presekla je komunikaciju koja iz Niša vodi za Zaječar i Negotin i na taj način onemogućila uredno snabdevanje 1. brdske divizije u rejonu Negotin — Stubik, kao i borbene grupe »Grot« (Groth)³⁸⁵ u rejonu Zaječar. U toku daljih borbi njihovo snabdevanje vršeno je uglavnom vazдушnim putem.

U prvo vreme su nemačke snage u istočnoj Srbiji verovala da će sa 7. SS divizijom i najavljenim novim pojačanjima odbraniti istočnu Srbiju i sačuvati komunikacijsku arteriju Skoplje — Beograd. Ali se njihova situacija ubrzo naglo pogoršala. Već 2. oktobra su delovi sovjetske 113. divizije potisnuli 99. puk 1. brdske divizije prema Deli Jovanu i, nadirući ka Salašu i Glogovici, stupili u vezu sa 7. i 9. srpskom brigadom 23. divizije. Istovremeno, prodirući sa desne obale Timoka prema Zaječaru, sovjetska 223. divizija izolovala je borbenu grupu »Grot« u rejonu Zaječara od borbene grupe »Fišer« koja se nalazila u rejonu Rgotina — Salaš. Treću izolovanu grupu sačinjavala je glavnina 1. brdske divizije sa 1. i 2. pukom »Brandenburg« između Stubika i Deli Jovana. Sve tri ove grupe težile su da se iz ovako nepovoljne situacije izvuku na zapad. Tada je komandant armijske grupe »Felber« naredio da se borbena grupa »Vitman« (Vitmann)³⁸⁶ odmah uputi iz Beograda, preko Požarevca, ka Kučevu i Majdanpeku da bi pružila pomoć 1. brdskoj diviziji. Istovremeno je 14. puk 7. SS divizije upućen iz Topole, preko Paraćina, u rejon Zaječara da smeni borbenu grupu »Grot« koja se takođe imala priključiti 1. brdskoj diviziji radi ojačanja njenog odbrambenog fronta.

³⁸⁵ Borbenu grupu »Grot« sačinjavali su: 3. bataljon i dve čete (11. i 16) 99. puka 1. brdske divizije, 79. poljski dopunski bataljon, 1. divizion 79. artiljerijskog puka, 54. izviđački bataljon, mostovni tren broj 54. mornarički batalion »Dojč« (Deutsch), 4. artiljerijski divizion 7. SS divizije, jedna protivtenkovska baterija 88 mm i nekoliko tenkova.

³⁸⁶ Sastava: 92. motorizovana brigada, 44. protivtenkovski bataljon, 2. četa 191. jurišne brigade, 116. izviđački bataljon, 2. bataljon 737. puka 117. lovačke divizije i puk »Rodos«.

Nadirući dalje na zapad, sovjetska 223. divizija vršila je jak pritisak na neprijatelja u rejonu Zaječara i 5. oktobra uspela da izbije do Donje Bele Reke obuhvatajući Rgotinu sa severne strane. Pri tom je borbena grupa »Grot« nabačena u Zaječar, a borbena grupa »Fišer« istočno od Bora, na prostoriju Donja Bela Reka — Slatina — Krivelj. Da bi popravili položaj svojih snaga u rejonu Zaječara, Nemci su tamo uputili jedan bataljon 1. brdske divizije iz Knjaževca i delove 14. puka 7. SS divizije iz Boljevca. Jedinice 45. divizije uspele su da spreče prodor Nemaca iz Knjaževca, ali nisu bile u stanju da zadrže 2. bataljon 14. puka 7. SS divizije, koji su podržavali i tenkovi. Uz pomoć ovog bataljona i uz angažovanje drugih delova 14. puka, nemačka borbena grupa »Grot« uspela je da se izvuče iz Zaječara.

Napad jedinica 223. divizije Crvene armije na Zaječar otpočeo je 7. oktobra. S ovim sovjetskim jedinicima sadejstvovali su delovi 45. divizije NOV.J napadom na 1. i 3. bataljon 14. puka 7. SS divizije, koji su iz rejona Boljevca nastojali da se probiju u Zaječar. Malobrojne nemačke snage u gradu bile su brzo razbijene, i noću 7 8. oktobra Zaječar je oslobođen. Drugi bataljon 14. puka i 4. divizion 7. SS divizije »Princ Eugen« bili su uništeni, dok su neke manje grupe iz sastava izviđačkog i dopunskog bataljona 1. brdske divizije uspele da se, uz prihvata 3. bataljona 14. puka 7. SS divizije, izvuku iz obruča u rejon Planinice i Boljevca. Za to vreme je borbena grupa »Fišer«, pod pritiskom delova sovjetske 223. divizije, pokušala da prođe u Zaječar, a kada joj to nije uspelo, ona se izvukla iz dodira i nastavila povlačenje prema Boljevcu i Paraćinu. Tom prilikom se u rejonu Boljevca spojila sa borbenom grupom »Grot« i 14. pukom 7. SS divizije i stavila ih pod svoju komandu.

Oslobođenjem Zaječara stvoreni su povoljni uslovi za dalje nastupanje sovjetskih snaga prema Paraćinu i Nišu i za veće angažovanje sovjetske 223. divizije ka južnim ograncima Deli Jovana — protiv 1. brdske divizije i pukova »Brandenburg«. Glavnina 7. SS divizije u rejonu Niša bila je na ovaj način izolovana i bočno ugrožena.

Očekujući dolazak borbene grupe »Vitman«, 1. brdska divizija i pukovi »Brandenburg« pružali su i dalje otpor 113. diviziji Crvene armije i 23. i 25. diviziji NOVJ, povlačeći se postepeno ka donjem toku Velike Morave pravcem Rudna Glava — Majdanpek — Kučevo — Požarevac. Ali, zbog dejstva 23. i 25. divizije, povlačenje ovih nemačkih snaga bilo je otežano i usporeno. Usled žestokog otpora jedinica 25. divizije i 109. puka sovjetske 113. divizije kod Klokočevca i Miloševe

Kule, kao i 23. divizije na padinama Velikog i Malog krša, sve do 9. oktobra one nisu mogle da prokrče sebi put ka Majdanpeku.

S obzirom na to da najavljena ojačanja nisu stizala i da je borbena grupa »Fišer« odstupila ka Paraćinu, komandant 1. brdske divizije formirao je motorizovanu borbenu grupu »Ostervic« (Ostervitz)³⁸⁷ i uputio je prema Kučevu i dalje, preko Petrovca i Svilajнца, ka Velikoj Moravi, da otvori put za povlačenje ostalih snaga 1. brdske divizije i pukova »Brandenburg« ka donjem toku Velike Morave i da uspostavi vezu sa borbenom grupom »Fišer«.

Probivši 9. oktobra položaje 16. brigade 25. divizije kod Rudne Glave, glavnina nemačkih snaga iz istočne Srbije, pod komandom Štaba 1. brdske divizije, otpočela je nadiranje prema Kučevu, uz dovoljno jake zaštitnice i bočna osiguranja. Jedinice sovjetske 113. divizije i 25. i 23. divizije NOVJ vršile su stalan pritisak na bokove i začelje ove nemačke kolone. Žestoke borbe vođene su s levom pobočnicom kod sela Vlaola, a sa desnom na padinama Bukove glave. Međutim, Nemci su se ipak polako povlačili ka Velikoj Moravi.

Glavnina nemačkih snaga iz istočne Srbije povlačila se pravcima Boljevac — Paraćin i preko Kučeva ka Požarevcu. Odstupni pravac Bor — Zagubica — Petrovac — Velika Plana ostao je nedovoljno zaštićen. To je iskoristila sovjetska 5. samostalna motostreljačka brigada i već 10. oktobra prešla Veliku Moravu kod Velike Plane, obrazovala mostobran na njenoj levoj obali i uspostavila vezu s jedinicama 1. armijske grupe NOVJ. Veliku Moravu je zatim prešao i sovjetski 68. streljački korpus. Za to vreme su sovjetski 4. motomehanizovani korpus i 23. divizija NOVJ izbili u rejon Petrovca.

Goneći razbijene delove borbene grupe »Fišer« i 14. puka 7. SS divizije, delovi 45. divizije NOVJ i sovjetske 223. divizije oslobodili su 9. oktobra Boljevac i do 12. oktobra izbili na Veliku Moravu kod Savca (4 km jugozapadno od Paraćina). Iz Zaječara, dolinom Belog Timoka, i iz Boljevca, preko sela Bučja, upućena je prema Knjaževcu po jedna manja kolona sovjetske 223. divizije (ukupne jačine ojačanog bataljona). S kolonom iz Zaječara nastupao je i Svrljiški partizanski odred. Pred veče su se ovim kolonama pridružili i delovi 23. srpske brigade, i svi zajedno sutradan, 10. oktobra, izvršili su napad na Knjaževac i oslobodili ga.³⁸⁸

³⁸⁷ Sastava: 2. i 3. bataljon »Brandenburg«.

³⁸⁸ U Knjaževcu je zaplenjeno oko 100 motornih vozila iz sastava puka za snabdevanje 1. brdske divizije i predato jedinicama Crvene armije.

Pored tih kolona upućenih za Knjaževac, sovjetska 223. divizija uputila je iz Boljevca, preko Sokobanje, jednu kolonu (jačine jednog bataljona) u pravcu Aleksinca. Kod Vakupa se 10. oktobra ovoj koloni pridružila 24. srpska brigada 45. divizije, pa je zajedno s njom zauzela Aleksinac. Time je bila uspostavljena veza sa 2. proleterskom divizijom na levoj obali Južne Morave, a nemačkim snagama u rejonu Niša presečena odstupnica ka severu.

Generalna komanda »Miler«, koja je rukovodila operacijama u istočnoj Srbiji, izgubila je kontrolu nad svojim rasturenim jedinicama od Niša do Smedereva i vezu sa pretpostavljenim Štabom armijske grupe »Felber«, te je 13. oktobra, kao takva, prestala da postoji.³⁸⁹

Prva brdska divizija, po naređenju armijske grupe »Felber«, kojoj je od 10. oktobra bila neposredno potčinjena, imala je zadatak da na levoj obali Velike Morave brani odsek između Velike Plane i Smedereva. Trebalo je da njen 98. i 99. puk iz Kučeva nadiru ka Petrovcu, a ostali delovi prema Požarevcu. Međutim, jedinice Crvene armije već su bile presekle pravac preko Petrovca, pa su 98. i 99. puk bili prinuđeni na povlačenje prema severu. Kod sela Rabrova, 13. oktobra, 1. brdska divizija stupila je u vezu sa borbenom grupom »Vitman«, koja je u rejonu Požarevca privremeno primila u svoj sastav i ranije upućenu motorizovanu grupu »Ostervic«.³⁹⁰ Ali je ideja o odbrani leve obale Velike Morave tada već bila kompromitovana zbog brzog prodora sovjetskih trupa i jedinica 14. korpusa NOVJ prema Velikoj Plani. Prema tome, tim nemačkim snagama nije preostalo ništa drugo nego da se preko Požarevca što pre izvuku ka Beogradu.

Tako su, posle uspešnog forsiranja Dunava i Timoka, jedinice Crvene armije razbile nemačke snage u pograničnoj zoni i, u sadejstvu sa divizijama 14. korpusa NOVJ, brzim prodorom na zapad, prema Velikoj Moravi, do 10. oktobra konačno oslobodile istočnu Srbiju. Jedinice 14. korpusa, iako mlade, bez velikog ratnog iskustva, u borbi protiv moderno opremljenih nemačkih jedinica, uspešno su izvršile svoje zadatke. Za vreme prodora jedinica Crvene armije prema Zaječaru, one su sprečavale i intervenciju 14. puka 7. SS divizije iz reiona Boljevca ka Zaječaru, a kasnije, oslanjanjući se na jedinice Crvene armije, dejstvovala u bokove i pozadinu nemačkih snaga koje su se povlačile prema Požarevcu i Paraćinu.

³⁸⁹ Od nje je 14. oktobra formiran Štab 34. armijskog korpusa (sa sedištem u Kraljevu) i stavljen pod komandu grupe armija »E«.

³⁹⁰ Po stizanju u Svilajnac, ta grupa je prebačena na levu obalu Morave, ali je odmah, naknadnim naređenjem, orijentisana na sever, prema Požarevcu.

Na teritoriji istočne Srbije, pored jedinica 14. korpusa, dejstvovalo je više partizanskih odreda i samostalnih bataljona, čiji je osnovni zadatak bio da razbiju preostale neprijateljske grupe i pomognu u organizaciji i učvršćenju narodne vlasti i u mobilizaciji novih boraca za popunu jedinica NOVJ.³⁹¹

Uspesi jedinica Crvene armije i 14. korpusa NOVJ u istočnoj Srbiji nisu iskorišćeni u potpunosti. Prva brdska divizija uspjela je ipak da se probije kroz položaje 23. i 25. divizije NOVJ prema Požarevcu, i dalje, prema Beogradu.

Izbijanjem jedinica Crvene armije i 14. korpusa NOVJ u dolinu Velike Morave i uspešnim nadiranjem 1. armijske grupe NOVJ s juga i zapada ka Beogradu onemogućeno je da prema ovom gradu odstupaju nemačke snage sa prostora Niša, kao i one koje su se povlačile iz Grčke. Zbog toga je njihov položaj svakim danom bivao sve teži. U takvoj situaciji nastalo je naglo osipanje u redovima kvislinga, naročito kod četnika: silom mobilisani ljudi masovno su prelazili na stranu NOVJ ili su se vraćali svojim kućama; u njihovim redovima ostali su samo oni koji zbog počinjenih zločina nisu smeli da se vrate,, plašeći se zaslužene kazne.

S druge strane, ulazak sovjetskih trupa u Jugoslaviju i uspеси koje su one ubrzo postigle u istočnoj Srbiji, dejstvujući zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, izazvali su veliko oduševljenje naroda. Takvo raspoloženje manifestovalo se, u prvom redu, u pojačanoj aktivnosti, u naporima da se što više doprinese slamanju okupatora i konačnom oslobođenju zemlje.

Niška operacija Da bi održao moravsko-nišavsku dolinu i izvršio prihvata snaga iz sastava grupe armija »E«, koje su se iz rejonu Skoplja probijale preko Kumanova, komandant armijske grupe »Felber« uputio je krajem septembra 7. SS diviziju (bez 14. puka) iz Sumadije u rejon Niša. U to vreme, zbog zauzetosti na drugim područjima, u južnoj Srbiji nije bilo drugih nemačkih operativnih jedinica.

Odmah po dolasku 7. SS divizije u rejon Niša oživela je neprijateljska aktivnost u dolini Južne Morave. Manje nemačke jedinice iz Stalaća i četničke snage iz rejonu Aleksinca težile su da obezbede komunikaciju Niš — Stalać, a nemačka 11. vazduhoplovna poljska divizija, po izbijanju u rejon Kumanova, produžila je nadiranje preko Bujanovca i ugrozila Vranje. Kao prvu meru za obezbeđenje Niša, 7. SS divizija preduzela je

³⁹¹ Početkom oktobra postojali su Svrljiški, Knjaževački, Zaječarski, Požarevački, Negotinski i Podgorački partizanski odred, kao i Krajinski i Majdanpečki bataljon.

2. oktobra, nastupanje prema Vlasotincu u dve kolone (jačine puka), jednom preko Leskovca, a drugom preko Ravne Dubrave. Posle upornih borbi, ove nemačke kolone, zajedno s jednim bataljonom koji je napadao od Grdelice, savladale su otpor 8. i 10. brigade 22. divizije i jednog bugarskog partizanskog puka i 6. oktobra uspele da zauzmu Vlasotince. Zatim su organizovale odbranu na liniji Vlasotince — Ravna Dubrava. Jedinice 22. divizije NOVJ povukle su se prema Babičkoj gori (severoistočno od Leskovca). Istovremeno, u prodoru iz Niša prema Beloj Palanci, jedna nemačka kolona (jačine do jednog puka) izbila je u visinu Bele Palanke i Draževa i na toj liniji organizovala odbranu.

Uočavajući opasnost od dejstva grupe armija »E« dolinom Južne Morave, a u vezi s razvojem operacija u ostalim delovima Srbije, Vrhovni komandant NOV i POJ naredio je 6. oktobra komandantu Glavnog štaba Srbije da pripremi 13. korpus za brzo oslobođenje Niša, važnog komunikacijskog čvora u dolini Južne Morave. Jednovremeno je, na bazi sporazuma sa delegacijom otečestvenofrontovske bugarske vlade, utvrđen i plan sadejstva bugarske 2. armije. Detalje ovog plana izradili su 7. oktobra Stab 13. korpusa NOVJ i predstavnik Štaba III ukrajinskog fronta (skica br. 19).

Planom za izvođenje mške operacije predviđeno je da se presecanjem južnomoravskog pravca u rejonu Vranje — Bujanovac i u rejonu Stalača izoluju nemačke snage na prostoriji Vranje — Leskovac — Niš, zatim, dejstvom jedinica NOVJ s juga i zapada, kao i sa severa zajedno sa sovjetskim jedinicama, i dejstvom jedinica 2. bugarske armije sa istoka, unište u rejonu Niša.

Radi ostvarenja ovog plana izvršen je odgovarajući raspored snaga i jedinicama su postavljeni sledeći zadaci: 2. proleterska divizija na Jast'repcu zatvara pravac Niš — Stalač i jednovremeno dejstvuje na komunikacije u dolini Južne Morave; 24. divizija na prostoriji Mramor — Doljevac — Jugbogdanovac zatvara pravce Niš — Mramor — Prokuplje i Niš — Doljevac — Prokuplje i dejstvuje prema Nišu sa zapada; 46. divizija, uz sadejstvo bugarske 2. konjičke divizije, zatvara pravac Vranje — Niš; 45. divizija, koja je orijentisana ka prostoriji Matejevac — Knjaževac — Aleksinac, sprečava eventualno izvlačenje Nemaca iz Niša prema severu, a potom, uz pomoć delova sovjetske 223. divizije, učestvuje u neposrednom napadu na Niš sa severa; 47. divizija, ojačana 8. brigadom 22. divizije, prodire ka Leskovcu iz rejona južno i zapadno od njega, oslobađa ga, zauzima Doljevac i onemogućuje izvlačenje Nemaca iz Niša ka Prokuplju; 22. divizija, ojačana 1. caribrodskom,

1. vlasotinačkom i 26. brigadom 46. divizije, iz šireg rejona Vlasotinca dejstvuje preko Babičke gore i Seličevice ka Nišu, a sa 1. vlasotinačkom brigadom ka Vlasotincu.

Trebalo je da 6. divizija bugarske 2. armije izvrši frontalno potiskivanje neprijatelja pravcem Bela Palanka — Niš, a 9. divizija — iz rejona Kalne (severozapadno od Pirota), preko Svrljiga, prema Nišu; dok su 4. i 12. divizija i Tenkovska brigada imale da nastupaju iz rejona Svode — Babušnica (na komunikaciji Pirot — Leskovac) pravcima Vlasotince — Niš i Vlasotince — Leskovac — Niš i tako izvrše krilni obuhvat. Drugu konjičku diviziju, postavljenu iza 12. divizije, trebalo je po oslobodjenju Leskovca uputiti preko Surdulice ka V[^]anju i Bujanovcu.

Operacije po ovom planu počele su 8. oktobra. Toga dana je 22. divizija napala nemačke položaje kod Lipovice (7 km severno od Vlasotinca), ali bez uspeha. Sutradan je napad obnovljen i neprijatelj odbačen ka Vlasotincu. Za vreme ovih dvodnevni borbi nije došlo do planiranog sadejstva 31. pešačkog puka bugarske 12. divizije i 22. divizije NOVJ, zbog čega je ova pretpela znatno veće gubitke. Nadirući prema Vlasotincu, 1. vlasotinačka brigada prodrla je, 10. oktobra, do severne ivice grada, a zatim, zajedno sa bugarskom Tenkovskom brigadom, koja je nastupala drumom iz Svoda, i uz podršku sovjetske avijacije, oslobodila Vlasotince. Pretrepevši osetne gubitke, Nemci su se iz Vlasotinca povukli u pravcu Leskovca, na levu obalu Južne Morave. U međuvremenu, nadirući ostalim snagama prema Babičkoj gori, 22. divizija zauzela je noću 10/11. oktobra sela Stupnicu, Jaresново, Gornju i Donju Kupinovicu i Jašunju, a tada je od strane bugarske 4. divizije upozorena da bez nje dalje ne prodire. Pridržavajući se plana, 47. divizija NOVJ napala je 8. oktobra na Leskovac i ovladala spoljnom linijom odbrane. Nemci su se našli u nezgodnoj situaciji, te su noću 10/11. oktobra počeli da se izvlače prema Nišu. Sutradan pre podne, posle kraćih borbi s nemačkom zaštitnicom, 15. brigada 47. divizije oslobodila je Leskovac, u koji su kasnije pristigli i delovi bugarske Tenkovske brigade.

U toku 8. oktobra jedinice bugarske 2. armije potisnule su prednje odrede Nemaca i izbile ispred Kalne, Bele Palanke i Ravne Dubrave. Sa ove linije one su prešle u napad, ali do 11. oktobra nisu uspele da probiju nemačku odbranu. Neznatno pomeranje fronta izvršeno je jedino na pravcu 6. i 4. divizije — prema Beloj Palanci i Ravnoj Dubravi. Zbog toga je Stab III ukrajinskog fronta naredio bugarskoj 2. armiji da se jače angažuje i preduzme odlučan napad radi oslobodjenja Niša.

Da bi sprečio nesmetano izvlačenje nemačkih jedinica iz Niša, koje se na osnovu opšteg razvoja događaja moglo ubrzo

očekivati, Glavni štab Srbije naredio je 22. diviziji da dejstvuje desnom obalom Južne Morave i izbije na Barbešku reku; 24. diviziji — da se pomeri ka levoj obali Južne Morave i zauzme sela Doljevac, Mekiš, Balajnac, Aleksandrovo, Potok; 2. proleterskoj diviziji — da preseče komunikaciju Niš — Beograd, južno od Stalača. Dejstvujući prema ovom naređenju, 22, 24. i 47. divizija izbile su 11. oktobra na liniju Barbeška reka — Pukovac — Mekiš — Aleksandrovo — Potok. Našavši se oko 9 km zapadno i 15 km južno od Niša, one su bile u povoljnom položaju za neposredni napad na grad.

Za vreme borbi u rejonu Niša 46. divizija NOVJ i delovi bugarske 1. partizanske divizije nalazili su se na desnoj obali Južne Morave, u razvučenom rasporedu od Bujanovca do Grdelice, zatvarajući pravac Skoplje — Niš. Istovremeno su pripremali napad na neprijateljsku posadu u Belom Polju (kod Surdulice), koja je obezbeđivala fabriku za preradu molibdena, gde je radilo oko 1.200 Italijana, kao i na Vranje, u kome se nalazio 122. ojačani izviđački bataljon iz 11. vazduhoplovne poljske divizije.

Pošto napad 27. brigade 46. divizije na Vranje noću 10-11. oktobra nije uspeo, to su 25. i 27. brigada sutradan ujutru preduzele ponovni napad. Međutim, Nemci su već bili otpočeli izvlačenje prema Bujanovcu i dalje, preko Gnjilana, ka Kosovu, te su ove brigade, potiskujući neprijateljske zaštitničke delove, ušle po podne u Vranje i oslobodile ga.

Dok se vodila borba za Vranje, dva bataljona 2. vranjske brigade, jedan bugarski bataljon, jedna udarna četa i osam bugarskih baterija izvršili su napad na Belo Polje, u kome se nalazilo oko 400 Nemaca i 100 balista. I pored dejstva bugarske artiljerije i avijacije, Nemci su iz solidno izgrađenih zaklona pružali žilav otpor. Noću 12/13. oktobra neprijatelj je ipak napustio Belo Polje i povukao se preko Vladičinog Hana prema Kukavici. Za vreme izvlačenja, 13. i 14. oktobra, ova nemačka kolona bila je uništena od strane 27. srpske i 1. surduličke brigade.

Posle intervencije Štaba III ukrajinskog fronta, jedinice bugarske 2. armije prešle su 11. oktobra ponovo u napad. U međuvremenu Nemci su se bili povukli nešto zapadnije, na liniju Jalovik Izvor — Draževo — Špaj — Toponica — Veliki Vrtop — Gornje Dragovlje, ostavljajući na ranijim položajima jače zaštitničke delove. Toga dana je 9. divizija ovladala selima Kalnom i Jalovikom Izvorom, 6. divizija zauzela Belu Palanku i izbila na liniju Novo Selo — Duboka padina, a 4. divizija ovladala selom Ravna Dubrava i do mraka dostigla liniju Veliki Krčmar — Popovo guvno. Za to vreme se 12. divizija prebacila

u rejon Leskovca, a Tenkovska brigada južno od Brestovca. Prema tome, 11. oktobra su bugarske jedinice bile udaljene od Niša prosečno 32—35 km.

Radi ostvarenja zajedničkog dejstva po predviđenom planu operacija, Glavni štab Srbije naredio je svojim divizijama, koje su bile znatno bliže Nišu, da usklade napredovanje prema nastupanju bugarske 2. armije. Tako je 22. divizija dobila zadatak da se ravna prema bugarskoj 4. diviziji, a Samostalna grupa divizija (2. i 24. divizija) — da usmeri svoja dejstva na rušenje komunikacija koje bi Nemcima mogle poslužiti za izvlačenje iz rejona Niša ka zapadu i severu.

Glavna komanda bugarske vojske, na intervenciju Glavnog štaba Srbije, izdala je naređenje svojoj 2. armiji da Niš mora zauzeti 13. oktobra. Međutim, ovo naređenje je došlo dosta kasno, jer je komandant 7. SS divizije već bio rešio da napusti Niš (u kome su tamošnje jedinice, posle poraza nemačkih snaga u istočnoj Srbiji i orijentacije grupe armija »E« na povlačenje dolinom Ibra, bile izolovane) i preduzme odstupanje preko Južne Morave ka Prokuplju i dalje na zapad.

Izvlačenje ovih nemačkih snaga, pod zaštitom slabijih zaštitničkih delova i artiljerije iz Niša, otpočelo je noću 11/12. oktobra, i nastavljeno sutradan, pravcima: Bela Palanka — Niš, Ravna Dubrava — Niš i Seličevica — Niš. Zapadno od Niša vođene su žestoke borbe na pravcu Mramor — Jugbogdanovac. Tamo je 47. divizija, uz podršku artiljerije bugarske Tenkovske brigade, 12. oktobra zauzela Kočane (1,5 km jugoistočno od Doljevca) a zatim Cečinu; 24. divizija, na odseku Doljevac — Mramor, odbila je pokušaj nemačkih jedinica da se probiju ka Prokuplju; 2. proleterska divizija, u dolini Južne Morave, zauzela je sela Korman, Gornji i Donji Ljubeš, Dunis, Trubarevo, Cerovo, Braljinu i uništila dva neprijateljska voza, a kod Donjeg Ljubeša stupila u vezu sa delovima 45. divizije i sovjetske 223. divizije; 45. divizija i delovi 223. sovjetske divizije dejstvovali su jugoistočno od Aleksinca (kod Dobrujevca) i preko Svrljiga i Gramade nastupali ka Nišu; 22. divizija nalazila se na južnim padinama Seličevice, u visini sela Grkinje, Barbeša i Dukata. Tako su nemačke snage u rejonu Niša bile još više stešnjene sa zapada, juga i severa.

Glavnina 7. SS divizije izvršila je 13. oktobra pritisak na 24. diviziju i kod Mramora se probila ka Aleksandrovu. Da bi sprečila dalji prodor neprijatelja, 47. divizija prešla je reku Toplicu i zadržala ove nemačke snage koje su već bile prodrle prema Jugbogdanovcu. Pošto su nemačke jedinice ispoljile nameru da se iz Niša probiju ka Kosovu i dalje, zajedno sa sna-

•gama grupe armija »E«, dolinom Ibra, to je prestala potreba da 2. proleterska divizija zatvara pravac prema Stalaču, pa je •ona, po naređenju Glavnog štaba Srbije, 13. oktobra orijentirana ka Kruševcu.

Nastupajući sporo ka Nišu, jedinice bugarske 2. armije izbile su: 9. divizija na liniju Gramada — Donja Malča, 6. divizija do Kutinske reke, zauzevši Nišku Banju, a 4. divizija na liniju Koprivnica — Marina Kutina. Kako je bugarska 4. divizija bila zaostala oko 6 km iza fronta 22. divizije NOVJ i bugarske 6. divizije, to je 22. divizija morala svoj front napada proširiti udesno, do Lazarevog Sela, gde je uhvatila vezu sa bugarskom 6. divizijom. Ovakvo sporo nadiranje bugarskih divizija omogućilo je Nemcima da organizuju uredno izvlačenje iz Niša prema Prokuplju.³⁹²

Nemačke snage iz rejonu Niša, osim slabijih zaštitničkih delova, nastojeći da se probiju ka Prokuplju, našle su se 14. oktobra na levoj obali Južne Morave, u širem rejonu Mramora. Ovo su iskoristile divizije bugarske 2. armije i 22. divizija NOVJ i ubrzale napredovanje ka Nišu. Potiskujući slabije neprijateljske delove, 10. i 12. brigada 22. divizije prodrle su oko 13 časova u južni i jugoistočni deo grada. Zatim su u Niš prodrle 26. i 8. caribrodsko brigada i uz sadejstvo 23. brigade 45. divizije, tenkova sovjetske 223. divizije (koji su prodrli sa severa) i bugarske 6. divizije (koja je prodrla sa istoka) oko 16 časova potpuno ga oslobodile.

Za vreme borbi u rejonu Niša, glavnina 7. SS divizije, probijajući se ka Prokuplju, naišla je 14. oktobra na otpor 47. i 24. divizije, koje su napadale sa severa i juga, i posle oštih borbi bila je okružena na prostoriji između Mramora i Jugbogdanovca. Avijacija Crvene armije napala je okružene nemačke snage. Zatim su ih jedinice 47. i 24. divizije, uz podršku motorizovanog odreda bugarske Tenkovske brigade iz rejonu Merošinskog brda, potpuno razbile. Samo mali deo tih snaga, uglavnom iz sastava 13. puka 7. SS divizije, uspeo je da se probije ka Prokuplju; ostali su bili uništeni ili zarobljeni, ili su se razbežali ka Jastrepcu, pokušavajući da se po grupama izvuku

³⁹² U svom operativnom izveštaju, Štab 13. korpusa NOVJ daje ovakvu ocenu rada bugarske 4. i 6. divizije: »... 4 bugarska divizija, koja je nastupala prema Nišu, desno od naše 22. divizije, pravcem Ravna Dubrava — Gadžin Han, zaostala je u nastupanju, kočila naše nastupanje i nije uopšte koristila na ovom pravcu, 6. bugarska divizija, koja je nastupala sa istočne strane preko Niške Banje u pravcu Niša, prilično se je dobro borila i njezino sadejstvo učinilo je dosta da se Nemci povuku sa položaja spoljne odbrane grada Niša...« (Arhiv VII, k. 182, br. reg. 47/1).

prema Kraljevu.³⁹³ Zaplenjena je sva ratna tehnika ovih nemačkih snaga.

Oslobođenjem Niša definitivno je presečena odstupnica grupe armija »E« dolinom Južne i Velike Morave prema severu, zbog čega se ona morala orijentisati na povlačenje dolinom Ibra. S druge strane, razbijanjem ovih nemačkih snaga otklonjena je opasnost da se one probiju na sever i ugroze pozadinu 1. armijske grupe i jedinica III ukrajinskog fronta Crvene armije koje su već nadirale prema Beogradu.

Niska operacija, iako dobro zamišljena i zajedničkim planom 13. korpusa NOVJ i bugarske 2. armije pravilno postavljena, nije donela one rezultate kakvi su se mogli očekivati. Bugarska 2. armija, brojno i tehnički mnogo jača od nemačkih snaga u rejonu Niša, nije iskoristila tu svoju prednost. Dejstva njenih jedinica bila su uglavnom spora i nedovoljno efikasna. Zbog svega toga operacija se odužila bez potrebe, što je pogodovalo grupi armija »E«, koja se u to vreme svojim čelnim jedinicama nalazila u povlačenju dolinom Ibra. Brži tok razvoja operacija omogućio bi jedinicama NOVJ i bugarske 2. armije da se ranije prebace u dolinu Ibra i tamo sprečavaju povlačenje nemačkih trupa. Isto tako, to bi išlo u prilog tempu operacija jedinica III ukrajinskog fronta koje su već bile prešle Veliku Moravu i zajedno sa snagama NOVJ nadirale ka Beogradu.

»ü Prema izjavi komandanta grupe armija »E« general-pukovnikat Lera, od svih snaga koje su učestvovala u niskoj operaciji ostalo je oko» 4.000 vojnika, koje je komandant 7. SS divizije oberfirer Kum prikupio» i sredio u Kraljevu (Arhiv VII, k. 70 A—V, br. reg. 1 la).